

**ΑΔΗΛΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΟΦΙΑ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ:
ΜΙΑ ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΕ ΤΗ ΧΡΗΣΗ
ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΕΡΑΡΧΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΣΥΣΤΑΔΩΝ**

*Δέσποινα Μωραΐτου, Αναστασία Ευκλείδη,
και Γρηγόρης Κιοσέογλου
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

Περίληψη: Στόχος της εργασίας αυτής ήταν να παρουσιάσει τη χρήση δύο στατιστικών μεθόδων για το χειρισμό ποιοτικών δεδομένων που αφορούσαν τις άδηλες θεωρίες τις οποίες διαμορφώνουν οι απλοί άνθρωποι για τη σοφία. Δείγμα 417 συμμετεχόντων, ηλικίας 13 έως 83 ετών, απάντησε σε 4 ανοικτές ερωτήσεις για τα πρότυπα της 'σοφίας' και του 'σοφού ατόμου'. Η εφαρμογή του κατάλληλου συνδυασμού των μεθόδων της Παραγοντικής Ανάλυσης Αντιστοιχιών (ΠΑΑ) και της Ιεραρχικής Ανάλυσης Συστάδων (ΙΑΣ) στα δεδομένα που προέκυψαν από τις 4 ερωτήσεις έδειξε ότι οι συμμετέχοντες υιοθετούν τρία, σαφώς δομημένα και διακριτά μεταξύ τους, είδη άδηλων θεωριών για τη σοφία. Επίσης, διαφάνηκαν δύο πρώιμα επίπεδα του αναπτυξιακού προτύπου για τις θεωρίες αυτές. Η στατιστική επεξεργασία σύνθετων ποιοτικών δεδομένων μέσω της ΠΑΑ και της ΙΑΣ είναι μια πολύ χρήσιμη προσέγγιση στην ψυχολογική έρευνα, διότι βοηθά στην περιγραφή σύνθετων ψυχολογικών φαινομένων κατά τρόπο συνολικό και αποκαλύπτει τη δομή τους.

Λέξεις κλειδιά: Άδηλες θεωρίες για τη σοφία, Ιεραρχική ανάλυση συστάδων, Παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών.

Διεύθυνση: Δέσποινα Μωραΐτου, Σαμακοβίου 14, 546 36 Θεσσαλονίκη. Τηλ.: 2310-201372, Fax: 2310-201372, E-mail: chara333@hol.gr

Μια από τις σύγχρονες και ραγδαία αναπτυσσόμενες τάσεις της ψυχολογίας είναι η επιστημονική μελέτη της θετικής λειτουργικότητας του ανθρώπου (Aspinwall & Staudinger, 2002a. Keyes & Haidt, 2002. Lopez & Snyder, 2003). Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια συστηματική και ευρεία προσπάθεια διερεύνησης, κατανόησης, επιτάχυνσης, και ενίσχυσης των δυνάμεων του ανθρώπου. Με τον όρο “δυνάμεις του ανθρώπου” νοείται ένα πλήθος εξαιρετικά θετικών ιδιοτήτων, ατομικών ή και συλλογικής φύσης. Οι ιδιότητες αυτές καθιστούν τον άνθρωπο ικανό να υπερβεί τα εκάστοτε ατομικά και κοινωνικά δεδομένα και να ξεπερνά ό,τι εκλαμβάνεται ως φυσιολογική ή συνηθισμένη ψυχολογική κατάσταση γι’ αυτόν. Τέτοιου είδους δυνάμεις φαίνεται πως θεμελιώνονται, πρωτίστως, σε ένα ρεπερτόριο ευέλικτων δεξιοτήτων αυτο-ρύθμισης, οι οποίες καθοδηγούν τον άνθρωπο να χρησιμοποιεί τα εξαιρετικά θετικά χαρακτηριστικά και τους μηχανισμούς που διαθέτει, στον κατάλληλο χρόνο και στο σωστό βαθμό, προκειμένου να λύσει ένα συγκεκριμένο πρόβλημα ή να επιτύχει ένα συγκεκριμένο στόχο (Aspinwall & Staudinger, 2002b. Seligman & Csikszentmihalyi, 2000).

Μέσα από αυτή τη γενικότερη οπτική γίνεται φανερό ότι ο καθοριστικός λόγος για τον οποίο οι σύγχρονοι ψυχολόγοι στράφηκαν προς τη μελέτη της σοφίας, είναι το γεγονός ότι η σοφία αποτελεί σαφώς μια πρότυπη ανθρωπινή δύναμη. Κι αυτό, διότι, βάσει της μακράς διαπολιτισμικής και διαχρονικής πορείας της, η σοφία συνδέθηκε αδιάρρηκτα με την εξαιρετική πνευματική και ηθική ανάπτυξη του ανθρώπου – φορέα της, ο οποίος, παράλληλα, διαθέτει την ικανότητα να χρησιμοποιεί τη σοφία του μόνον όταν και όπως απαιτείται, και, κυρίως, για την εξυπηρέτηση του συλλογικού καλού (Aspinwall & Staudinger, 2002a, b. Baltes & Freund, 2002a. Baltes & Staudinger, 2000. Μωραΐτου, 2002. Sternberg, 1990a, 1998).

Η διερεύνηση της θετικής λειτουργικότητας του ανθρώπου καθορίζεται από δύο αλληλεξαρτώμενους παράγοντες: Πρώτον, από το γεγονός ότι πολλές ανθρωπίνες δυνάμεις αναπτύσσονται ή και νοηματοδοτούνται ως θετικές ιδιότητες μέσα από τη χρήση τους στις σχέσεις μας με τους άλλους ανθρώπους και τον κόσμο (Aspinwall & Staudinger, 2002b. Eisenberg & Ota Wang, 2002). Δεύτερον, από το γεγονός ότι πολλές κοινωνικοπολιτικές αποφάσεις στηρίζονται και αξιολογούνται βάσει του τρόπου με τον οποίο φορείς ή και τα απλά άτομα-μέλη μιας κοινωνίας ορίζουν, αναγνωρίζουν,

και χρησιμοποιούν τις δυνάμεις του ανθρώπου (Aspinwall & Staudinger, 2002b. Eisenberg & Ota Wang, 2002. Sternberg, 2002).

Η κοινωνική φύση των ψυχολογικών φαινομένων διαφαίνεται στην ύπαρξη άδηλων θεωριών των απλών ανθρώπων για τα φαινόμενα αυτά. Με τον όρο “άδηλες θεωρίες” νοούνται οι ‘καθημερινές’ απόψεις των ανθρώπων για τη φύση μιας πρότυπης έννοιας. Οι απόψεις αυτές χρησιμεύουν στα άτομα-μέλη μιας κοινωνίας ώστε να προβαίνουν σε άτυπες εκτιμήσεις όσον αφορά την ομοιότητα μιας πραγματικής οντότητας με την πρότυπη έννοια που έχουν υιοθετήσει για ένα ψυχολογικό φαινόμενο (Neisser, 1979. Sternberg, 1990b. Sternberg & Ben-Zeev, 2001). Ως απόρροια της χρήσης τους στην καθημερινή κοινωνική ζωή, οι άδηλες θεωρίες ενδέχεται να επηρεάζουν τη διαμόρφωση των επιστημονικών απόψεων που διατυπώνονται από επιστήμονες-μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνίας για ένα ψυχολογικό θέμα (Semin & Gergen, 1990). Επιπροσθέτως, η γνώση του περιεχομένου των άδηλων θεωριών και η προσπάθεια ενσωμάτωσής τους στις δομημένες θεωρητικές προσεγγίσεις ενός ψυχολογικού φαινομένου από τους επαίοντες, από τη μια, μπορούν να προσδώσουν αυξημένη οικολογική εγκυρότητα στις επιστημονικές θεωρίες και, από την άλλη, μπορούν να φωτίσουν πλευρές του φαινομένου άγνωστες ή παραμελημένες από τους ερευνητές (Baltes & Staudinger, 2000. Sternberg, 1990b, 1998). Για όλους τους παραπάνω λόγους, η διερεύνηση των άδηλων θεωριών των ανθρώπων αναδεικνύεται ως μια πολύτιμη μέθοδος προκειμένου να αποκαλυφθεί σε ένα πρώτο, περιγραφικό επίπεδο, η φύση σύνθετων ψυχολογικών ιδιοτήτων και διεργασιών.

Ειδικά για τη σοφία, της οποίας η κοινωνική φύση, εξέλιξη και χρησιμότητα είναι αναγνωρισμένες διαπολιτισμικά και διαχρονικά (Baltes & Staudinger, 1996. Μωραΐτου, 2002), έχουν γίνει κάποιες έρευνες με στόχο την αποκάλυψη των άδηλων θεωριών των ανθρώπων σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια. Οι Chandler και Holliday (1990) βρήκαν 5 βασικές συνιστώσες της σοφίας: Την εξαιρετική κατανόηση, τις δεξιότητες κρίσης κι επικοινωνίας, τις γενικές ικανότητες, τις διαπροσωπικές δεξιότητες, και την κοινωνική διακριτικότητα. Η σχετική έρευνα του Sternberg αποκάλυψε 6 παράγοντες που, κατά τη γνώμη των Αμερικανών, συνιστούν τη σοφία: Ορθολογικότητα, φρόνηση / εξυπνάδα, ικανότητα μάθησης από το περιβάλλον, κριτική ικανότητα, ταχεία κι έμπειρη χρήση της πληροφορίας, διορατικότητα (Sternberg, 1990b. Sternberg & Ben-Zeev, 2001).

Παρόμοια ερευνητική προσπάθεια στην Ελλάδα (Μωραΐτου, 2002) αποκάλυψε 21 δομικούς παράγοντες της σοφίας. Ειδικότερα, η γνωστική της πλευρά φάνηκε ότι συνίσταται σε 7 γενικές και σε 6 ειδικές ανά τομέα

εφαρμογής ικανότητες – διαστάσεις. Οι γενικές είναι η σύνθετη σκέψη, η συμβολή στη γνώση, η λεκτική ικανότητα, η κριτική σκέψη, οι επικοινωνιακές-συμβουλευτικές δεξιότητες, η διαισθητική διαχείριση της ζωής, και η υψηλή νοημοσύνη. Ενώ οι ειδικότερες ως προς τον τομέα εφαρμογής τους είναι η ενασχόληση με καινοτόμο επιστημονικό έργο, η ικανότητα διαχείρισης δύσκολων καταστάσεων της ζωής, η διαφύλαξη του πολιτισμικού νοήματος μιας κοινωνίας, η φιλοσοφική σκέψη, η ενασχόληση με ασαφώς δομημένα θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα, και η ικανότητα να αναγνωρίζει κανείς την άγνοια και την αδυναμία του. Την ηθικοκοινωνική διάσταση της σοφίας συνιστούν το υψηλό ήθος και η ωριμότητα, η ανεκτικότητα και διαλλακτικότητα στη διαπροσωπική επαφή, η ισχυρή οικολογική κι ανθρωπιστική συνείδηση και δράση, η αφοσίωση σε διευρυμένα, ηθικά και οντολογικά ενδιαφέροντα, και η κοινωνική ευελιξία με στόχο το κοινό καλό. Τέλος, ως παράγοντες της σοφής προσωπικότητας αναδείχθηκαν η αποστασιοποίηση από τον κόσμο ως στάση ζωής, το θετικό, μετριοπαθές και ήρεμο προφίλ, και η εργατικότητα με στόχο το κοινό καλό. Από τη σύντομη παρουσίαση των ερευνητικών δεδομένων γίνεται φανερό ότι οι αναπαραστάσεις της σοφίας από άτομα που ανήκουν σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια παρουσιάζουν κάποια κοινά σημεία. Αυτό ενδεχομένως σημαίνει ότι υπάρχουν μερικές καθοριστικές παράμετροι της σοφής συμπεριφοράς, οι οποίες τυχαίνουν καθολικής αναγνώρισης. Ωστόσο, είναι εξίσου εμφανές ότι τα πρότυπα της σοφίας διαφοροποιούνται αρκετά μεταξύ τους ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο έχει διεξαχθεί η έρευνα.

Βεβαίως, εκείνο που θα πρέπει να επισημανθεί, στο σημείο αυτό, είναι το γεγονός ότι η εικόνα που διαμορφώνεται για τη σοφία βάσει των παραπάνω ερευνών, προκύπτει από τη χρήση ερωτηματολογίων ‘κλειστού’ τύπου. Αυτό σημαίνει ότι οι ερωτήσεις που περιλαμβάνονται στο ερωτηματολόγιο ‘περιορίζουν’ τους συμμετέχοντες στα θέματα που αυτό καλύπτει και δεν επιτρέπουν την ανάδειξη άλλων πλευρών ή διαστάσεων της σοφίας, οι οποίες δεν περιλαμβάνονται σε αυτό.

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΓΑΣΙΑ

Βασικός στόχος της παρούσας εργασίας ήταν να αποκαλύψει τις άδηλες θεωρίες που επικρατούν στην ελληνική κοινωνία για τη σοφία με τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται – κατά το δυνατό – η οικολογική εγκυρότητα των θεωριών που θα αποκαλύπτονταν. Επιπλέον, παίρνοντας υπόψη το ενδεχόμενο η αναπτυξιακή περίοδος στην οποία βρίσκεται το άτομο να θέτει περιορι-

σμούς στη διαμόρφωση των άδηλων θεωριών για τη σοφία, καθώς και το γεγονός ότι αυτού του είδους οι θεωρίες είναι προϊόντα αφαίρεσης από την εμπειρία και από τις αντιδράσεις του κοινωνικού πλαισίου προς τα άτομα-μέλη του ανάλογα με ατομικά χαρακτηριστικά, ένας δεύτερος στόχος ήταν η διερεύνηση των επιδράσεων της ηλικίας καθώς και των ατομικών διαφορών, όπως το φύλο και το μορφωτικό επίπεδο, στη διαμόρφωση των άδηλων θεωριών για τη σοφία.

Είναι φανερό ότι όταν η έρευνα είναι ποιοτική και διερευνητικού τύπου δεν είναι δυνατό να διατυπωθούν ακριβείς υποθέσεις για έλεγχο. Ωστόσο, παίρνοντας υπόψη την πολυσυλλεκτικότητα της έννοιας της σοφίας, δηλαδή από την καθημερινή ζωή και πράξη μέχρι τις φιλοσοφικές, θεολογικές, ιστορικές, και ψυχολογικές απόψεις (βλ. Μωραΐτου, 2002), υπήρχε η προσδοκία ότι οι Έλληνες είναι πιθανό να υιοθετούν αρκετές, διαφορετικές μεταξύ τους, θεωρίες για το τι συνιστά το πρότυπο της σοφίας. Ωστόσο, αναμέναμε ότι θα υπάρχει σύγκλιση των θεωριών αυτών στη διάσταση της γνώσης, η οποία έχει ταυτιστεί ιστορικά και ερευνητικά με τη σοφία είτε ως σώμα γνώσης (π.χ., για την πολιτισμική παράδοση μιας κοινωνίας), είτε ως σύνθετα γνωστικά χαρακτηριστικά (π.χ., διαλεκτικές ικανότητες), είτε ως ιδιαίτερη στάση του ατόμου απέναντι στη γνώση (π.χ., ρεαλιστική εκτίμηση για το περιορισμένο της πρόσβασης του ατόμου στη γνώση) κ.λπ. (βλ. Μωραΐτου, 2002).

Όσον αφορά την ανάπτυξη των άδηλων θεωριών για τη σοφία και το σοφό άτομο καθώς και τις επιδράσεις παραγόντων σχετικών με τις ατομικές διαφορές στη διαμόρφωση των θεωριών αυτών, υπήρχε η προσδοκία ότι τα πρότυπα για τη σοφία που υιοθετούν τα άτομα νεαρής ηλικίας και οι ενήλικες θα διαφέρουν ως προς το περιεχόμενο και το βάθος τους, ως απόρροια αναπτυξιακών και κοινωνικών παραγόντων. Το ίδιο ενδέχεται να συμβαίνει και με τα πρότυπα που διαμορφώνουν άτομα διαφορετικού φύλου και μορφωτικού επιπέδου.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Συμμετέχοντες

Το δείγμα ελήφθη από την ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης. Εξετάστηκαν 417 συμμετέχοντες, ηλικίας 13 ως 83 ετών, 193 άρρενες και 224 θήλειες. Οι συμμετέχοντες κατανεμήθηκαν σε 8 ομάδες κατ' ηλικία και σε 3 ομάδες μορφωτικού επιπέδου. Επειδή η ταξινόμηση ως προς το μορφωτικό επίπεδο

Πίνακας 1. Κατανομή των συμμετεχόντων σε κάθε ηλικιακή ομάδα με βάση το φύλο και το μορφωτικό επίπεδο

N	Ηλικιακή ομάδα	Εύρος (χρόνια)	M.O. (T.A.) (χρόνια)	Φύλο		Μορφωτικό και Κοινωνικομορφωτικό επίπεδο		
				Αγόρια n	Κορίτσια n	Χαμηλό	Μέσο	Υψηλό
65	Ηλικιωμένοι	65-83	73.2 (4.6)	31	34	50	09	06
50	Μεσήλικες	40-64	51.7 (7.6)	28	22	-7	13	30
50	Νέοι ενήλικες	25-39	28.8 (3.5)	14	36	-2	07	41
52	Φοιτητές	19-24	21.7 (1.2)	20	32	-	-	52
50	Γ' Λυκείου	~ 18	17.8 (0.5)	24	26	-(18)	50 (25)	-(7)
50	Α' Λυκείου	~ 16	15.9 (0.5)	25	25	-(15)	50 (30)	-(5)
50	Γ' Γυμνασίου	~ 15	15.0 (0.6)	25	25	-(9)	50 (34)	-(7)
50	Α' Γυμνασίου*	~ 13	13.0 (-)	26	24	-(8)	50 (26)	-(16)
417	Σύνολο συμμετεχόντων			193	224	59 (50)	229 (115)	129 (35)

Σημείωση: 1. Το κοινωνικομορφωτικό επίπεδο των μαθητών δίνεται σε παρένθεση. Αφορά το μορφωτικό επίπεδο / επάγγελμα του πατέρα. 2. Ο αστερίσκος * υποδηλώνει ότι η ομάδα των μαθητών της Α' Γυμνασίου διαφέρει στατιστικώς σημαντικά, $F(3, 147) = 10.44$, $p = .000$, τόσο από την ομάδα της Γ' Λυκείου όσο και από την ομάδα της Α' Λυκείου, ως προς την υπεραντιπροσώπηση στην Α' Γυμνασίου του υψηλού κοινωνικομορφωτικού επιπέδου και την υποαντιπροσώπηση του χαμηλού, σε σύγκριση με τις άλλες δύο ομάδες. Επιπλέον, διαφέρει στατιστικώς σημαντικά και από την ομάδα της Γ' Γυμνασίου, $p = .001$, ως προς την υπεραντιπροσώπηση του υψηλού κοινωνικομορφωτικού επιπέδου στην ίδια σε σύγκριση με την Γ' Γυμνασίου.

έγινε με βάση τον αριθμό των ετών εκπαίδευσης, δεν αντιπροσωπεύονταν και τα τρία μορφωτικά επίπεδα σε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Λόγω του μειονεκτημάτων αυτού, έγινε μια πρόσθετη κατάταξη των τεσσάρων μικρότερων σε ηλικία ομάδων, δηλαδή των μαθητών, σε 3 κοινωνικομορφωτικά επίπεδα, χαμηλό, μέσο και υψηλό, με βάση το είδος επαγγέλματος του πατέρα. Η κατανομή των συμμετεχόντων φαίνεται στον Πίνακα 1.

Εργασία

Επειδή βασικός στόχος της παρούσας εργασίας ήταν να διερευνήσει τις θεωρίες των απλών ανθρώπων για τη σοφία και το σοφό άτομο, εξασφαλίζοντας – κατά το δυνατό – την οικολογική εγκυρότητα των θεωριών που θα αποκαλύπτονταν, αποφασίστηκε η χρήση 'ανοιχτού' ερωτηματολογίου. Στην απόφαση αυτή συνέβαλε και το γεγονός ότι υπάρχει πια στη διάθεση

του ερευνητή η δυνατότητα στατιστικής ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων κατά τρόπο συνολικό και σε βάθος (βλ. Κατερέλος, 1996. Κιοσσεόγλου, 1992. Sotirakopoulou & Breakwell, 1992).

Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες απάντησαν σε 2 ανοιχτές και 2 ημιδομημένες ερωτήσεις, οι οποίες προέκυψαν από την καταγραφή και επιλογή των βασικότερων, διαχρονικών και διαπολιτισμικών ερωτημάτων για τα πρότυπα της σοφίας και του σοφού ατόμου (βλ. Μωραΐτου, 2002). Η πρώτη αφορούσε τον ορισμό της σοφίας και ήταν διατυπωμένη ως εξής: “Τι νομίζετε ότι είναι η σοφία; Δώστε έναν ορισμό ή περιγράψτε την”. Η δεύτερη ερώτηση στόχευε να διευκρινίσει αν η σοφία διαποτίζει την ανθρώπινη ζωή σε όλες τις εκφάνσεις της ή όχι, και είχε ως εξής: “Έχει η σοφία σχέση με κάποιους τομείς ή με κάποια ιδιαίτερα θέματα της ζωής; Αν ναι, ποια είναι αυτά;”.

Προκειμένου να διαπιστωθεί αν υπάρχει συμφωνία και συνέπεια μεταξύ των αντιλήψεων για την έννοια της σοφίας, από τη μια, με τις αντιλήψεις για συγκεκριμένες περιπτώσεις σοφών ανθρώπων, από την άλλη, η τρίτη ερώτηση επικεντρωνόταν στο σοφό άτομο και διατυπώθηκε ως εξής:

- 3α. Αναφέρετε έναν άνθρωπο που πιστεύετε ότι είναι σοφός;
- 3β. Ποια χαρακτηριστικά του ατόμου αυτού το κάνουν σοφό;
- 3γ. Από ποια ηλικία και πέρα νομίζετε ότι ο άνθρωπος αυτός έγινε σοφός;

Τέλος, την τέταρτη ερώτηση συνιστούσαν 8 ημιδομημένα ερωτήματα που αναφέρονταν αντιστοίχως σε 8 πρόσωπα ή προσωπικότητες γνωστές για το έργο τους. Αυτά ήταν ο Σωκράτης, ο Σολομώντας, ο Οδυσσεύς, ο Οπενχάιμερ, ο Σβάιτσερ, ο Βολταίρος, ο Ωνάσης, και ο Πικάσο. Η επιλογή τους έγινε με βάση το σκεπτικό ότι και τα οκτώ αυτά πρόσωπα έχουν συνδεθεί ως πρότυπα παραδείγματα είτε με τη σοφία είτε με μία από τρεις παρεμφερείς της έννοιες: Την εξυπνάδα, τη δημιουργικότητα και τον ανθρωπισμό (βλ. Μωραΐτου, 2002. Pasupathi, Staudinger, & Baltes, 2001. Sternberg, 1990a, b, 1998). Στόχος της τέταρτης ερώτησης ήταν να διαπιστωθεί αν οι άνθρωποι διαφοροποιούν το πρότυπο του σοφού ατόμου από άλλα, παρόμοιά του ως ένα βαθμό, πρότυπα. Οι συμμετέχοντες έπρεπε, λοιπόν, να κρίνουν σε ποιο από 4 πρότυπα ανθρώπων ταίριαζε περισσότερο η κάθε προσωπικότητα. Στη συνέχεια, έπρεπε να δικαιολογήσουν τις 8 επιλογές τους. Με μόνη διαφορά το πρόσωπο στο οποίο αναφερόταν το κάθε υποερώτημα, η ερώτηση ήταν διατυπωμένη ως εξής:

Σε ποια από τις τέσσερις κατηγορίες ανθρώπινων τύπων (σοφός, έξυπνος, δημιουργικός, ανθρωπιστής) ταίριαζει περισσότερο καθεμία από τις

ακόλουθες προσωπικότητες; Να βάλετε ένα 'X' στην κατηγορία που ταιριάζει περισσότερο η κάθε προσωπικότητα. Στη συνέχεια, εξηγήστε την απάντησή σας:

α. Σωκράτης (αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος): "σοφός" ---
 "έξυπνος" ---
 "δημιουργικός" ---
 "ανθρωπιστής" ---

Γιατί:.....

Διαδικασία

Η εξέταση των συμμετεχόντων ήταν ομαδική και πραγματοποιήθηκε μέσα στις σχολικές τάξεις για τις τέσσερις μικρότερες σε ηλικία ομάδες, και ατομική για τις υπόλοιπες τέσσερις ομάδες. Οι ερωτώμενοι καλούνταν να απαντήσουν γραπτά στο ερωτηματολόγιο, μέσα σε διάστημα μίας ώρας. Όπου κι όταν υπήρχε πρόβλημα κατανόησης, δίνονταν περαιτέρω διευκρινίσεις και πληροφορίες.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων

Προκειμένου να αποκτήσουμε μια συνολική και, συνάμα, ξεκάθαρη εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο δομούνται οι άδηλες θεωρίες για τη σοφία, επιλέξαμε να εφαρμόσουμε στα δεδομένα μας τη στατιστική μέθοδο της ανάλυσης των πολλαπλών αντιστοιχιών (βλ. Benzecri, 1992. Κιοσέογλου, 1992, στον τόμο αυτό). Πρόκειται για μία ειδική μορφή της Παραγοντικής Ανάλυσης των Αντιστοιχιών (ΠΑΑ). Η ΠΑΑ αποσκοπεί, γενικά, στην περιγραφική ανάλυση ενός συνόλου ποιοτικών δεδομένων, μέσω της αναγωγής τους σε ένα μικρό αριθμό παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί είναι ικανοί να αναδείξουν τα ουσιαστικότερα λανθάνοντα χαρακτηριστικά που περιέχουν τα δεδομένα. Η ανάλυση των πολλαπλών αντιστοιχιών, ειδικότερα, εφαρμόζεται στις περιπτώσεις στις οποίες απαιτείται η στατιστική επεξεργασία ενός πίνακα του οποίου τις γραμμές καταλαμβάνει ένα σύνολο από συμμετέχοντες και τις στήλες ένα σύνολο από κατηγορικές μεταβλητές. Ουσιαστικά, λοιπόν, με αυτή την ειδική μορφή της ΠΑΑ παρέχεται η δυνατότητα συνολικής ανάλυσης των απαντήσεων που δίνουν οι συμμετέχοντες στις διάφορες ερωτήσεις ενός ερωτηματολογίου (Benzecri, 1992. Κιοσέογλου, 1992).

Από την άποψη της αναφοράς σε έναν περιορισμένο αριθμό δομικών

παραγόντων, μια ανάλογη της παραπάνω μεθοδολογική προσέγγιση των άδηλων θεωριών των ανθρώπων (βλ. Κιοσέογλου, 1992) επιτυγχάνεται με την εφαρμογή κλασικής παραγοντικής ανάλυσης σε σχετικά με τις θεωρίες αυτές δεδομένα. Ωστόσο, ένα βασικό μειονέκτημα της κλασικής παραγοντικής ανάλυσης έναντι της ΠΑΑ είναι ότι μπορεί να εφαρμοστεί μόνο σε μετρήσιμες (ποσοτικές) μεταβλητές (βλ. Κιοσέογλου, 1992, στον τόμο αυτό). Αντιθέτως, η ΠΑΑ μπορεί να εφαρμοστεί σε ποιοτικές, κατηγορικές μεταβλητές, χωρίς όμως να αποτελεί μέθοδο ανάλογης απλότητας με αυτές που συνήθως χρησιμοποιεί η περιγραφική Στατιστική (Benzecri, 1992. Κιοσέογλου, 1992, στον τόμο αυτό).

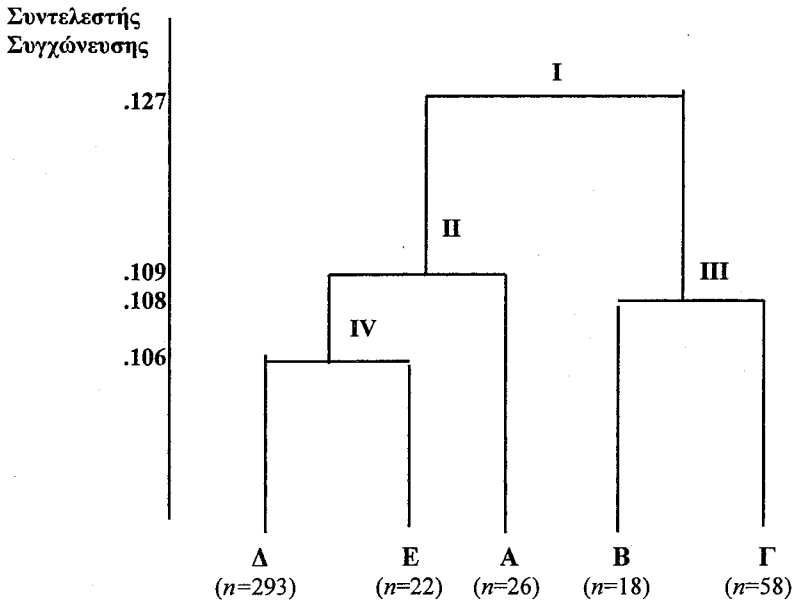
Μια άλλη μεθοδολογική προσέγγιση στην περιγραφή των απόψεων των ανθρώπων για ένα θέμα είναι αυτή της *πολυδιάστατης κλιμάκωσης*. Πρόκειται για μια μέθοδο ανάλογη της ΠΑΑ, κυρίως ως προς το εύρος και το είδος των δεδομένων στα οποία μπορεί να εφαρμοστεί αλλά και ως προς τη δυνατότητα γεωμετρικής αναπαράστασης της πληροφορίας σχετικά με ομοιότητες ή διαφορές ανάμεσα σε ζεύγη αντικειμένων (Borg & Groenen, 1997). Ωστόσο, σε σύγκριση με την ΠΑΑ — και, κυρίως, με τη μορφή της ανάλυσης πολλαπλών αντιστοιχιών — η χρήση της πολυδιάστατης κλιμάκωσης φαίνεται να υστερεί ως προς τη δυνατότητα ταυτόχρονης επεξεργασίας πολλαπλών κατηγορικών μεταβλητών καθώς κι ως προς τη σύνθετη γραφική αναπαράσταση των σχέσεων μεταξύ των κατηγοριών. Αυτή η αναπαράσταση, στην περίπτωση της ΠΑΑ, δίνει τη δυνατότητα να εξετάσει κανείς τις σχέσεις ανάμεσα στις μεταβλητές των στηλών και των γραμμών ενός δυαδικού πίνακα συνάφειας (Benzecri, 1992. Κιοσέογλου, 1992).

Σε δεύτερο επίπεδο, και προκειμένου να διαφανούν κατά καλύτερο τρόπο και με μεγαλύτερη σαφήνεια οι σχέσεις μεταξύ των κατηγοριών των απαντήσεων, ακολουθήθηκε η εξής διαδικασία: Εφαρμόστηκε η μέθοδος της Ιεραρχικής Ανάλυσης Συστάδων (ΙΑΣ) (Hair, Anderson, Tatham, & Black, 1998) με σκοπό την ομαδοποίηση του συνόλου των κατηγοριών σε ομοιογενείς συστάδες, με βάση τις παραγοντικές συντεταγμένες τους πάνω στους 30 από έναν αριθμό 74 παραγόντων που εξήχθησαν από την ανάλυση αντιστοιχιών και οι οποίοι εξηγούν το 71.54% της συνολικής διασποράς. Αυτή η τεχνική δίνει τη δυνατότητα να περιγράψει και να ερμηνεύσει κανείς, μέσω των συστάδων που δημιουργούνται, τη δομή των σχέσεων μεταξύ των κατηγοριών. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι στην ανάλυση αυτή βασιζόμαστε στο μεγαλύτερο τμήμα της συνολικής διασποράς, το οποίο εξηγείται από τους πρώτους παράγοντες της ΠΑΑ, ενώ δεν παίρνουμε υπόψη το 'θόρυβο' των τελευταίων στην τάξη παραγόντων (Κιοσέογλου, Καζή, & Ευκλείδη, 1997).

Όσον αφορά την εφαρμογή της ΙΑΣ πάνω στους παράγοντες της ΠΑΑ, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κύρια διαφορά της ΙΑΣ από τις προηγούμενες μεθόδους είναι ότι τα περισσότερα μοντέλα της καταλήγουν σε ιεραρχική δομή των σχέσεων μεταξύ των κατηγοριών (Hair et al., 1998). Έτσι, φαίνεται πως μπορεί να είναι ιδιαίτερα χρήσιμη όταν εφαρμόζεται σε δεδομένα τα οποία είναι πιθανό να έχουν μια υποκείμενη ιεραρχική δομή, όπως στην αριθμητική ταξινόμηση ζώων και φυτών στη βιολογία, στη διαφοροποίηση των αρρώστων σε υποομάδες ανάλογα με τα στάδια μιας αρρώστιας στην ιατρική, αλλά και στη διερεύνηση της ανάπτυξης της ειδικής ως προς ένα θέμα γνώσης, με την οργάνωση των ατόμων σε κατηγορίες με εσωτερική ομοιογένεια ως προς αναπτυξιακά κριτήρια, στην ψυχολογία (Hair et al., 1998. Κουτσιούμπα, 2000).

Αναλυτικά, έγιναν τα ακόλουθα βήματα, για λόγους μεθοδολογικούς, πριν την εφαρμογή της ανάλυσης των πολλαπλών αντιστοιχιών στα δεδομένα μας. Εξαιρέθηκαν οι απαντήσεις σε 4 υποερωτήματα κι έγινε σύμπτυξη των αρχικών κατηγοριών των απαντήσεων σε όλα τα υπόλοιπα ερωτήματα με κύριο κριτήριο την εννοιολογική τους συνάφεια. Έτσι, οι απαντήσεις των συμμετεχόντων περιέχονταν σε ακατέργαστη μορφή σε έναν πίνακα που περιλάμβανε 417 γραμμές — μία για κάθε συμμετέχοντα — και 17 στήλες, οι οποίες αντιστοιχούσαν σε 17 μεταβλητές που αντιπροσώπευαν τις ερωτήσεις (με το κάθε υποερωτήμά τους — σε όσες υπήρχαν υποερωτήματα — να καταλαμβάνει μία στήλη). Όλες οι μεταβλητές ήταν κατηγορικές με 7, 3, 7, 6, 6, 4, 8, 5, 8, 3, 5, 4, 7, 4, 5, 3 και 6 κατηγορίες αντίστοιχα από την 1^η ως τη 17^η μεταβλητή. Για να αναλυθούν τα δεδομένα αυτού του τύπου με τη μέθοδο της ΠΑΑ, κωδικοποιήθηκαν πρώτα σε δυαδική μορφή (βλ. Κιοσέογλου, 1992). Με βάση το δυαδικό πίνακα κατασκευάστηκε μετά ο πίνακας του Burt (βλ. Κιοσέογλου, 1992), ο οποίος ήταν κι ο τελικός πίνακας που αναλύθηκε με τη μέθοδο της ΠΑΑ.

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η ερμηνευτική αξία (δηλαδή το ποσοστό της συνολικής διασποράς) των πρώτων στην τάξη παραγόντων δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη (1^{ος} παράγοντας: 5.29%. 2^{ος} παρ.: 3.75%. 3^{ος} παρ.: 3.62%, κ.λπ.). Αυτό συνεπάγεται ότι θα χρειαζόταν να ερμηνευτεί ένας μεγάλος αριθμός παραγόντων, πράγμα σχεδόν αδύνατο. Για το λόγο αυτό, προχωρήσαμε στην εφαρμογή της ΙΑΣ πάνω στους 30 πρώτους παράγοντες. Ως μέθοδος συγχώνευσης των συστάδων επιλέχτηκε η μέθοδος Ward. Κι αυτό, διότι σε σύγκριση με άλλες μεθόδους θεωρείται ότι δίνει τα καλύτερα αποτελέσματα (βλ. Blashfield, 1976). Ως μετρική χρησιμοποιήθηκε η Ευκλείδεια απόσταση (Hair et al., 1998).

Γράφημα 1. Ιεραρχική ανάλυση συστάδων του συνόλου των κατηγοριών του προτύπου για τη σοφία.

Σημείωση: Ονομασία και συνοπτικό περιεχόμενο των συστάδων:

Συστάδα Α. Η σοφία ως έκδηλο χαρακτηριστικό ή ιδιότητα:

Ταύτιση της σοφίας με έκδηλο γνώρισμα του ατόμου. Σοφά άτομα ο Σωκράτης ή ο Σολομώντας. Κριτήρια της σοφίας τους η βαθιά γνώση, η ικανότητα διαχείρισης ζητημάτων εξουσίας ή και η προφητική ικανότητα, η πίστη, κ.λπ. Απαρχή της σοφίας κατά τη νεότητα. Διαφοροποίηση της σοφίας από την εξυπνάδα και τη δημιουργικότητα βάσει ποικίλων ατομικών χαρακτηριστικών. Έλλειψη αναφοράς στον ανθρωπισμό.

Συστάδα Δ. Η σοφία ως έμπειρη γνώση για τη ζωή:

Ταύτιση της σοφίας με την έμπειρη γνώση για τη ζωή. Σοφά άτομα ο Σωκράτης ή ο Σολομώντας. Κριτήρια της σοφίας τους η ενασχόληση με σοβαρά και δυσεπίλυτα, θεωρητικά ή πρακτικά, ζητήματα της ζωής αλλά και η υστεροφημία. Απαρχή της σοφίας κατά τη μέση ηλικία. Διαφοροποίηση της σοφίας από την εξυπνάδα και τη δημιουργικότητα βάσει της γνώσης που αποκτιέται με την εμπειρία και του ήθους. Διαφοροποίηση της σοφίας από τον ανθρωπισμό ως προς τον αποστασιοποιημένο από τα πράγματα τρόπο, με τον οποίο διαχειρίζεται το σοφό άτομο τα διλήμματα της ζωής.

Συστάδα Ε. Η σοφία ως ηθική χρήση του νου (πρακτική σοφία):

Ταύτιση της σοφίας με την ηθική χρήση του νου και τη διαχείριση δυσεπίλυτων προβλημάτων. Αντιπροσωπευτικό σοφό άτομο ο Σολομώντας. Κριτήριο της σοφίας του η ικανότητα διαχείρισης των κρίσιμων πρακτικών ζητημάτων που συνδέονται με την άσκηση εξουσίας. Απαρχή της σοφίας κατά τη νεότητα. Διαφοροποίηση των προτύπων παρόμοια μ' αυτήν της συστάδας Δ.

Συστάδα Β. Ανύπαρκτη ή στοιχειώδης θεωρία για τη σοφία:

Στοιχειώδης προσπάθεια ορισμού της σοφίας. Αμφισβήτηση ή άγνοια ως προς το πρότυπο του σοφού ατόμου. Αναγνώριση μόνον του προτύπου της εξυπνάδας.

Συστάδα Γ. Αναπτυξιακή πορεία της δόμησης θεωριών για τη σοφία:

Πολυδιάσπαση απόψεων – σύλληψη της σοφίας ως έμφυτου ή θείου χαρίσματος. Αδυναμία ή σύγχυση στη διαφοροποίηση των προτύπων.

Στο Γράφημα 1 παρουσιάζεται το δενδρόγραμμα των συστάδων που έδωσε η ΙΑΣ. Επισημαίνεται ότι το δενδρόγραμμα αφορά τις συστάδες που προέκυψαν από τους 4 πρώτους (ανώτερους) διαμερισμούς. Δε δεχτήκαμε περαιτέρω διαμερισμό των σχηματισθεισών συστάδων, με βάση τα εξής δύο κριτήρια:

1. Το 'ποσοτικό' κριτήριο, ότι, δηλαδή, η τιμή του συντελεστή συγχώνευσης – η οποία είναι συνάρτηση της εντός των συστάδων διασποράς – έπαυε μετά από τους 4 ανώτερους διαμερισμούς να μειώνεται σημαντικά.
2. Το 'ποιοτικό' κριτήριο, ότι δηλαδή στις συστάδες που προέκυψαν από 2 περαιτέρω διαμερισμούς δεν παρουσιάστηκε αξιοσημείωτη εννοιολογική διαφοροποίηση αναφορικά με τις βασικές απόψεις των συμμετεχόντων για τη σοφία.

Όλα αυτά αποτελούσαν ενδείξεις ότι οι υφιστάμενες συστάδες πληρούσαν δύο προϋποθέσεις: Ήταν επαρκώς ομοιογενείς και σαφώς διακριτές μεταξύ τους.

Εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο διαμερίστηκαν οι διάφορες συστάδες, δηλαδή παρατηρώντας, σ' ένα πρώτο, γενικό επίπεδο, τις συνδέσεις (εφαρμογή ελέγχου ανεξαρτησίας χ^2) της καθεμίας από τις κατηγορίες των συμμετεχόντων (οι οποίες προέκυψαν βάσει της ένταξης του καθενός από τους συμμετέχοντες σε μία συστάδα για κάθε επίπεδο της ιεραρχίας) με τις ποιοτικά διαφορετικές κατηγορίες των απαντήσεων (οι οποίες αναδείχθηκαν από την ΙΑΣ), μπορούμε να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις (βλ. Γράφημα 1): Στο πρώτο επίπεδο της ιεραρχίας, η συστάδα I, η οποία αντιπροσωπεύει το σύνολο των άδηλων θεωριών για τη σοφία που αποκαλύφθηκαν από την παρούσα διερεύνηση, διαχωρίζεται στη συστάδα II και στη συστάδα III. Η συστάδα II αντανακλά, γενικά, την ύπαρξη δομημένων θεωριών για το πρότυπο της σοφίας. Αντίθετα, η συστάδα III αποκαλύπτει την ανυπαρξία ή τουλάχιστον την ασαφή δόμησή των άδηλων θεωριών για το πρότυπο αυτό.

Πιο ειδικά, στο δεύτερο επίπεδο της ιεραρχίας αποσπάται η συστάδα Α ($n = 26$), η οποία αντιπροσωπεύει τις δομημένες απόψεις για τη σοφία ως *χαρακτηριστικό, ως ιδιότητα του ανθρώπου*. Σε αντιπαράθεση μ' αυτήν, οι υπόλοιπες καλά δομημένες άδηλες θεωρίες για τη σοφία (συστάδα IV) εστιάζονται, βασικά, στην αντίληψη ότι η σοφία ορίζεται σε άμεση συνάρτηση με τη γνώση. Ειδικότερα, στο τέταρτο επίπεδο της ιεραρχίας, η συστάδα IV διαχωρίζεται στις συστάδες Δ και Ε. Η συστάδα Δ ($n = 293$) αντανακλά την πεποίθηση ότι η σοφία είναι, *κατ' ουσία, έμπειρη γνώση*. Ενώ, η συστάδα Ε ($n = 22$) αποκαλύπτει τις απόψεις των κοινών ανθρώπων οι οποίες υποστηρίζουν ότι η σοφία ταυτίζεται με την *ηθική-πρακτική χρήση του νου*.

Στο τρίτο επίπεδο της ιεραρχίας, αποσπάται η συστάδα Β ($n = 18$). Αυτή αναδεικνύει, κατά βάση, την πιθανή *ανυπαρξία άδηλης θεωρίας για τη σοφία* σ' ένα κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας. Η συστάδα Γ ($n = 58$), πάλι, είναι εκείνη που μοιάζει να αντιπροσωπεύει την *αναπτυξιακή φάση* της δόμησης των θεωριών αυτών.

Συνοψίζοντας, από την περιγραφή του δενδρογράμματος φαίνεται πως στην ελληνική κοινωνία υιοθετούνται τουλάχιστον 3 διακριτά είδη άδηλων θεωριών για τη σοφία. Επίσης, από την ΙΑΣ διαφάνηκαν και 2 διακριτά επίπεδα του αναπτυξιακού προτύπου αναφορικά με τη δόμηση αυτών των θεωριών (βλ. Γράφημα 1).

Το περιεχόμενο των άδηλων θεωριών για τη σοφία

Προκειμένου να περιγραφεί αναλυτικά στο σύνολό της και με στατιστικά έγκυρο τρόπο η άδηλη θεωρία που αποκαλύπτεται από κάθε συστάδα, το επόμενο βήμα ήταν το εξής: Έγινε έλεγχος των συνδέσεων των ποιοτικά διαφορετικών κατηγοριών απαντήσεων (οι οποίες αναδείχθηκαν από την ΙΑΣ) με 5 κατηγορίες συμμετεχόντων. Αυτές προέκυψαν από την ΙΑΣ, βάσει της ένταξης του κάθε συμμετέχοντα σε συγκεκριμένη συστάδα ανάλογα με την ομοιότητα των απαντήσεών του με τις απαντήσεις άλλων συμμετεχόντων. Έτσι, οι 5 κατηγορίες συμμετεχόντων αντιστοιχούσαν στις 5 συστάδες στις οποίες καταλήξαμε μετά και τον τελευταίο διαμερισμό (βλ. Γράφημα 1). Ειδικότερα, ο κάθε συμμετέχοντας εντάχθηκε σε μία κατηγορία συμμετεχόντων (ΚΣ) από το 1 ως το 5, ανάλογα με τη συστάδα στην οποία κατατάχθηκε από την ΙΑΣ, με την ακόλουθη αντιστοιχία. Κατηγορία 1 – Συστάδα Δ. Κατηγορία 2 – Συστάδα Ε. Κατηγορία 3 – συστάδα Α. Κατηγορία 4 – συστάδα Β. Κατηγορία 5 – συστάδα Γ.

Στη συνέχεια, για να εντοπιστεί το κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας που ενδέχεται να υιοθετεί την κάθε θεωρία, ελέγχθηκαν οι συνδέσεις των 5 κατηγοριών των συμμετεχόντων με τις συμπληρωματικές κατηγορίες του φύλου, της ηλικίας και του μορφωτικού επιπέδου, οι οποίες δε συμμετείχαν στην ΠΑΑ και στην ΙΑΣ. Όλες οι συνδέσεις προέκυψαν από την εφαρμογή του ελέγχου ανεξαρτησίας χ^2 και η στατιστική τους σημαντικότητα κρίθηκε κυρίως από τις τιμές τις οποίες πήρε ο δείκτης των Προσαρμοσμένων Τυποποιημένων Υπολοίπων (ΠΤΥ). Ο δείκτης αυτός χρησιμεύει στον εντοπισμό των φαινομένων ενός διοδιάστατου πίνακα στα οποία εμφανίζεται στατιστικώς σημαντική και θετική σύνδεση μεταξύ των κατηγοριών (βλ. Γωνίδα & Κιοσέογλου, 1998).

Η σοφία ως έμπειρη γνώση. Τα ευρήματα επιβεβαίωσαν, γενικά, την ουσιαστική διαφοροποίηση των θεωριών για τη σοφία που αντανακλούν οι συστάδες (βλ. Πίνακα 2). Σε πιο ειδικό επίπεδο, η άδηλη θεωρία για τη σοφία που αποκαλύπτεται από τη συστάδα Δ και υιοθετείται από την πρώτη και ευρύτερη κατηγορία των συμμετεχόντων (70.3%), διαμορφώνεται ως εξής: Από τις σχετικές συχνότητες στις διασταυρώσεις των κατηγοριών των συμμετεχόντων με την πρώτη κατηγορία ορισμού της σοφίας στον Πίνακα 3, παρατηρούμε, κατ' αρχήν, ότι ένα μεγάλο ποσοστό ατόμων τόσο από την πρώτη ομάδα όσο και από όλες τις υπόλοιπες ταυτίζουν τη σοφία με τη βαθιά γνώση για τον άνθρωπο, τη ζωή και τον κόσμο. Ωστόσο, ο ορισμός που αντιπροσωπεύεται σημαντικά στα πλαίσια αυτής της θεώρησης είναι αυτός που εστιάζεται στη σύλληψη της σοφίας ως έμπειρης γνώσης (βλ. Πίνακα 3), η οποία αναφέρεται τόσο σε ολόκληρο το φάσμα της ζωής όσο και σε ειδικούς τομείς της, $\chi^2(8) = 5.83, p > 0.05$.

Το σοφό άτομο αντιπροσωπεύουν κατ' εξοχήν οι φιλόσοφοι (ΠΤΥ = 2.3). Τα κριτήρια βάσει των οποίων κρίνονται, ως επί το πλείστον, τα άτομα της κατηγορίας των φιλοσόφων ως σοφά, είναι αντίστοιχα του τρόπου με τον οποίο ορίζεται η σοφία. Συγκεκριμένα, από την εμπειρική συχνότητα στη διασταύρωση της πρώτης κατηγορίας των συμμετεχόντων με την πρώτη κατηγορία των κριτηρίων ($n = 107$) γίνεται εμφανές ότι ένα ισχυρό κριτήριο αποτελεί η κατοχή από το υποδεικνυόμενο ως σοφό άτομο βαθιάς γνώσης για τον κόσμο και τη ζωή. Ενώ, ως το σημαντικά αντιπροσωπευτικό κριτήριο στα πλαίσια της παρούσας άδηλης θεωρίας διαφαίνεται η ύπαρξη στο άτομο αυτό έμπειρης γνώσης για τη ζωή (ΠΤΥ = 2.1). Επιπλέον, ως εναρκτήρια ηλικία για την ανάπτυξη της ατομικής σοφίας προσδιορίζεται η μέση ηλικία (ΠΤΥ = 2.7).

Ως προς την εφαρμογή αυτής της άδηλης θεωρίας σε συγκεκριμένες προσωπικότητες, αλλά κι ως προς τη διαφοροποίησή της από τις άδηλες θεωρίες που ενδέχεται να υπάρχουν για τα πρότυπα του έξυπνου, του δημιουργικού ατόμου και του ανθρωπιστή, προέκυψαν τα ακόλουθα: Ως κλασική περίπτωση σοφού ατόμου αναδεικνύεται ο Σωκράτης (ΠΤΥ = 7.2), λόγω της φήμης του ως σοφού ανθρώπου (ΠΤΥ = 2.6) αλλά και της ενασχόλησής του με θεμελιώδη ζητήματα της ζωής (ΠΤΥ = 1.9). Αντίθετα, ο Βολταίρος, παρά την ομοιότητά του με το Σωκράτη ως προς τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα και τη διαλλακτική άποψη της φιλοσοφίας και της δράσης του στη ζωή, κρίνεται ως τυπική περίπτωση ανθρωπιστή (ΠΤΥ = 9.3). Κι αυτό, με κριτήριο την επικέντρωση στη μαχητική πνευματική προσφορά του στον άνθρωπο και στην κοινωνία (ΠΤΥ = 9.2). Από την άλλη, ο Σολομώντας φαίνε-

Πίνακας 2. Οι στατιστικώς σημαντικές ($p < 0.05$) και θετικές συνδέσεις Κατηγοριών συμμετεχόντων (ΚΣ) και κατηγοριών απαντήσεων

ΚΣ x Κατηγορίες ορισμών της σοφίας	$\chi^2(24, N = 417) = 46.01$
ΚΣ x Κατηγορίες σοφών ατόμων	$\chi^2(24, N = 417) = 346.63$
ΚΣ x Κατηγορίες κριτηρίων επιλογής σοφών ατόμων	$\chi^2(20, N = 417) = 207.03$
ΚΣ x Κατηγορίες ηλικιών έναρξης της σοφίας	$\chi^2(20, N = 417) = 216.97$
ΚΣ x Κατάταξη Σωκράτη σε πρότυπο	$\chi^2(12, N = 417) = 404.48$
ΚΣ x Δικαιολόγηση κατάταξης Σωκράτη	$\chi^2(28, N = 417) = 406.13$
ΚΣ x Κατάταξη Σολομώντα σε πρότυπο	$\chi^2(16, N = 417) = 62.14$
ΚΣ x Δικαιολόγηση κατάταξης Σολομώντα	$\chi^2(28, N = 417) = 77.42$
ΚΣ x Κατάταξη Οδυσσέα σε πρότυπο	$\chi^2(8, N = 417) = 178.51$
ΚΣ x Δικαιολόγηση κατάταξης Οδυσσέα	$\chi^2(16, N = 417) = 228.71$
ΚΣ x Κατάταξη Οπενχάμερ σε πρότυπο	$\chi^2(12, N = 417) = 36.58$
ΚΣ x Δικαιολόγηση κατάταξης Οπενχάμερ	$\chi^2(24, N = 417) = 62.56$
ΚΣ x Κατάταξη Βολταίρου σε πρότυπο	$\chi^2(12, N = 417) = 408.11$
ΚΣ x Δικαιολόγηση κατάταξης Βολταίρου	$\chi^2(16, N = 417) = 535.39$
ΚΣ x Κατηγορίες μορφωτικού επιπέδου	$\chi^2(8, N = 417) = 47.82$
ΚΣ x Κατηγορίες ηλικίας	$\chi^2(28, N = 417) = 94.82$

ται πως θεωρείται επίσης αντιπροσωπευτική περίπτωση σοφού ατόμου, αν λάβει κανείς υπόψη τον αριθμό των συμμετεχόντων που υποστήριξαν τη σοφία του ($n = 141$). Τα άτομα αυτά επικαλέστηκαν κυρίως την ικανότητα του Σολομώντα να αντιμετωπίζει αποτελεσματικά τα σοβαρά και κρίσιμα ζητήματα της ζωής που σχετίζονται με την άσκηση εξουσίας ($n = 70$). Ο Οδυσσέας, πάλι, αναδύεται ως χαρακτηριστικό παράδειγμα έξυπνου ατόμου (ΠΤΥ = 7.7), βάσει της ικανότητάς του να διαχειρίζεται τα προβλήματα ζωής μέσω εύστροφων και πονηρών μεθόδων (ΠΤΥ = 4.7), αλλά και βάσει του ιδιαίτερου γνωστικού του προφίλ το οποίο επίσης επικεντρώνεται στην ευστροφία του νου και στην πονηριά (ΠΤΥ = 2.0). Για τον Οπενχάμερ οι απόψεις των ατόμων που υιοθετούν την παρούσα άδηλη θεώρηση για τη σοφία, κλίνουν προς την επιλογή του προτύπου του δημιουργικού ατόμου (ΠΤΥ = 2.1). Τα επιχειρήματα που στηρίζουν την επιλογή αυτή εστιάζονται στην επίκληση των γνωστικών ικανοτήτων και των κινήτρων που απαιτούνται για να προβεί κανείς σε ένα καινοτόμο επιστημονικό επίτευγμα (ΠΤΥ = 1.9), αλλά και στην παράλληλη μ' αυτά τα προσόντα έλλειψη του απαιτούμενου ήθους προκειμένου να εκτιμήσει κανείς τις μακροπρόθεσμες συνέπειες ενός τέτοιου έργου για τον κόσμο (ΠΤΥ = 2.1). Ενώ, όσον αφορά τον Ωνάση, οι απόψεις της πρώτης κατηγορίας των συμμετεχόντων δίστανται ανάμεσα στα πρότυπα του έξυπνου και του δημιουργικού ατόμου, $\chi^2(8) = 10.25, p > 0.05$.

Πίνακας 3. Διασταύρωση των 5 κατηγοριών των συμμετεχόντων με τις κατηγορίες ορισμών της σοφίας

Κατηγορίες συμμετεχόντων	Κατηγορίες ορισμών σοφίας							Σύνολο ατόμων
	Βαθιά γνώση	Έμπειρη γνώση	Γνώση & ήθος	Χαρακτηριστικό/ ιδιότητα	Διαχείριση προβλήματος	Χάρισμα	Δεν απαντώ	
Κατηγορία 1 (όσοι ταυτίζονται τη σοφία με την έμπειρη γνώση)	93 31.7% 70.5% 0.1	77 26.3% 81.9% 2.8*	33 11.3% 56.9% -2.4	40 13.7% 71.4% 0.2	24 8.2% 64.9% -0.8	15 5.1% 62.5% -0.9	11 3.8% 68.8% -0.1	293 70.3%
Κατηγορία 2 (όσοι ταυτίζονται τη σοφία με την ηθική χρήση του νου)	6 27.3% 4.5% -0.5	2 9.1% 2.1% -1.6	8 36.4% 13.8% 3.1*	0 0.0% 0.0% -1.9	4 18.2% 10.8% 1.6*	2 9.1% 8.3% 0.7	0 0.0% 0.0% -1.0	22 5.3%
Κατηγορία 3 (όσοι ταυτίζονται τη σοφία με έκδηλο ατομικό γνώρισμα)	7 26.9% 5.3% -0.5	7 26.9% 7.4% 0.6	4 15.4% 6.9% 0.2	7 26.9% 12.5% 2.1*	1 3.8% 2.7% -0.9	0 0.0% 0.0% -1.3	0 0.0% 0.0% -1.1	26 6.2%
Κατηγορία 4 (όσοι έχουν στοιχειώδη ή ανύπαρκτη θεωρία για τη σοφία)	4 22.2% 3.0% -0.9	4 22.2% 4.3% 0.0	5 27.8% 8.6% 1.7*	1 5.6% 1.8% -1.0	2 11.1% 5.4% 0.3	0 0.0% 0.0% -1.1	2 11.1% 12.5% 1.6*	18 4.3%
Κατηγορία 5 (όσοι βρίσκονται στην απαρχή της ανάπτυξης θεωριών για τη σοφία)	22 37.9% 16.7% 1.1	4 6.9% 4.3% -3.1	8 13.8% 13.8% 0.0	8 13.8% 14.3% 0.1	6 10.3% 16.2% 0.4	7 12.1% 29.2% 2.2*	3 5.2% 18.8% 0.6	58 13.9%
Σύνολο ατόμων	132 31.7%	94 22.5%	58 13.9%	56 13.4%	37 8.9%	24 5.8%	16 3.8%	417 100.0%

Σημείωση: 1. Σε κάθε φαντίο εμφανίζονται κατά σειρά η εμπειρική συχνότητα, η σχετική συχνότητα ως προς την κατηγορία των συμμετεχόντων, η σχετική συχνότητα ως προς την κατηγορία ορισμού της σοφίας και η τιμή του δείκτη των Προσαρμοσμένων Τυποποιημένων Υπολοίπων (ΠΤΥ). 2. Ο αστερίσκος * υποδηλώνει ότι οι τιμές των ΠΤΥ μεγαλύτερες του 1.64 θεωρούνται στατιστικά σημαντικές.

Τέλος, αναφορικά με τις συμπληρωματικές κατηγορίες ατομικών διαφορών, από τα δεδομένα μας προέκυψε ότι η ευρύτερη άδηλη θεώρηση για τη σοφία φαίνεται πως υιοθετείται ισότιμα κι από τα δύο φύλα, $\chi^2(4) = 3.49, p > 0.05$. Μοιάζει, επίσης, να υιοθετείται από άτομα όλων των ηλικιών, πράγμα που διαφαίνεται από τις εμπειρικές συχνότητες στις διασταυρώσεις της πρώτης κατηγορίας των συμμετεχόντων με όλες τις κατηγορίες ηλικίας (βλ. Πίνακα 4). Ενώ, ως προς το μορφωτικό επίπεδο, από τις σχετικές εμπειρικές συχνότητες στον Πίνακα 5 γίνεται φανερό ότι η παραπάνω άδηλη θεωρία επικρατεί κυρίως σε άτομα με μέσο και με υψηλό μορφωτικό επίπεδο.

Η σοφία ως γνώση και ήθος. Η δεύτερη ολοκληρωμένη οπτική για τη σοφία, η οποία αποκαλύπτεται από τη συστάδα Ε και υιοθετείται από μία μικρή μερίδα συμμετεχόντων (5.3%), κατ' εξοχήν αρρένων (ΠΤΥ = 1.7) μέσου και υψηλού μορφωτικού επιπέδου (βλ. Πίνακα 5), διαμορφώνεται ως εξής: Σχετικά με τον ορισμό της σοφίας, αντιπροσωπεύεται σημαντικά η σύλληψη της σοφίας ως συνδυασμού ήθους και γνώσης, ενώ, σε μικρότερο βαθμό, η σοφία συνδέεται σημαντικά και με τη διαχείριση δυσεπίλυτων προβλημάτων ζωής (βλ. Πίνακα 3).

Ως προς τα σοφά άτομα, οι απόψεις της ομάδας αυτής διαμοιράζονται σε αρκετές κατηγορίες ατόμων πέραν των φιλοσόφων, όπως στους φορείς εξουσίας, στους επιστήμονες-ερευνητές, αλλά και στους κοινούς ανθρώπους. Ωστόσο, καμία από αυτές τις κατηγορίες ατόμων δεν αντιπροσωπεύεται στατιστικώς σημαντικά. Το ίδιο συμβαίνει και με τα επιχειρήματα που στηρίζουν τις παραπάνω επιλογές. Αντιθέτως, ως εναρκτήριο ηλικία για την ανάπτυξη της ατομικής σοφίας προσδιορίζεται σαφώς η νεότητα (ΠΤΥ = 3.1).

Σε συνάρτηση με τις παραπάνω απόψεις, ως αντιπροσωπευτική περίπτωση σοφού προσώπου αναδεικνύεται μόνον ο Σολομώντας (ΠΤΥ = 1.7), με βάση κυρίως την αναγνώριση της ικανότητάς του να διαχειρίζεται σωστά τα εξαιρετικώς κρίσιμα ζητήματα που συνδέονται με την άσκηση εξουσίας (ΠΤΥ = 2.9). Από την άλλη, τόσο ο Σωκράτης (ΠΤΥ = 18.3) όσο κι ο Βολταίρος ($n = 18$) αντιμετωπίζονται ως προσωπικότητες που παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοιότητα με το πρότυπο του ανθρωπιστή. Κάτι τέτοιο θεμελιώνεται στο γεγονός ότι η ζωή και η δράση και των δύο ήταν απόλυτα συνεπείς με τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας τους (ΠΤΥ = 19.1 και $n = 18$, αντιστοίχως). Αναφορικά με τις προσωπικότητες του Οδυσσέα, του Ωνάση και του Οπενχάιμερ, πάλι, οι απόψεις όσων υιοθετούν την παρούσα θεώρηση, συγκλίνουν σε γενικές γραμμές με τις αντίστοιχες απόψεις των ατόμων που υιοθετούν την προηγούμενη άδηλη θεωρία για τη σοφία.

Η σοφία ως ατομικό χαρακτηριστικό. Μια τρίτη καλά δομημένη άδηλη

θεωρία για τη σοφία αποκαλύπτεται από τη συστάδα Α και υιοθετείται, όπως και η αμέσως προηγούμενη, από μικρή μερίδα συμμετεχόντων (6.2%). Ειδικότερα, με βάση τα δεδομένα από τους Πίνακες 4 και 5, αυτή η άδηλη θεωρία φαίνεται πως υποστηρίζεται κατ' εξοχήν από ηλικιωμένα άτομα με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Αναλυτικά, διαμορφώνεται ως εξής: Ως προς τον ορισμό της σοφίας, αντιπροσωπεύεται σημαντικά η ταύτιση της σοφίας με ατομικά χαρακτηριστικά και ιδιότητες (βλ. Πίνακα 3).

Στο σοφό άτομο προσομοιάζουν κυρίως οι φιλόσοφοι (ΠΤΥ = 1.9), με κλασικό παράδειγμα το Σωκράτη ($n = 23$). Ο βασικός λόγος για τη στήριξη μιας τέτοιας εκδοχής είναι η αναγνώριση της βαθιάς τους γνώσης για τον άνθρωπο, τη ζωή και τον κόσμο (ΠΤΥ = 4.7). Επιπλέον, ως εναρκτήρια ηλικία για την ανάπτυξη της σοφίας προσδιορίζεται η νεότητα (ΠΤΥ = 1.9). Ωστόσο, σε ειδικό επίπεδο, με βάση την παρούσα θεώρηση, το πρόσωπο που αναδεικνύεται ως σημαντικά αντιπροσωπευτικό του σοφού ατόμου είναι ο Σολομώντας (ΠΤΥ = 1.6). Σε αντίθεση, όμως, με τις δύο προηγούμενες δομημένες θεωρίες για τη σοφία, η σοφία του Σολομώντα φαίνεται πως θεμελιώνεται όχι μόνο στην ικανότητά του να χειρίζεται σοβαρά ζητήματα εξουσίας ($n = 9$) αλλά και σε πολύ ειδικές ικανότητες και γνωρίσματά του ($n = 7$), όπως η προφητεία, η μαντεία και η θρησκευτική πίστη. Σχετικά με τις υπόλοιπες προσωπικότητες, αυτές κατατάσσονται στα πρότυπα είτε του έξυπνου είτε του δημιουργικού ατόμου, με στατιστικώς σημαντικό κριτήριο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις ικανότητες που αναγνωρίζεται ότι διακρίνουν την καθεμία (Για τον Οδυσσέα: ΠΤΥ = 2.3. Για τον Ωνάση: ΠΤΥ = 1.9. Για τον Οπενχάιμερ: ΠΤΥ = 3.7. Για το Βολταίρο: ΠΤΥ = 19.6).

Στοιχειώδης θεωρία για τη σοφία. Η τέταρτη κατηγορία συμμετεχόντων αντιπροσωπεύει ουσιαστικά το αναπτυξιακό πρότυπο ως προς τις απόψεις για τη σοφία, όπως αυτό αποκαλύπτεται από τη συστάδα Β. Φαίνεται ότι οι απόψεις αυτές υιοθετούνται από τη μικρότερη ομάδα συμμετεχόντων (4.3%). Ειδικότερα, όπως δείχνουν οι Πίνακες 4 και 5, τέτοιες απόψεις ενδέχεται να επικρατούν σε πολύ νεαρά άτομα κυρίως της μεταεφηβικής και της πρώιμης νεανικής ηλικίας αλλά και σε εφήβους γύρω στα 15 χρόνια της ζωής, με μέσο ή υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Αναλυτικά, οι απόψεις αυτές έχουν ως εξής: Από τον Πίνακα 3 φαίνεται ότι οι αναφορές των ατόμων της παρούσας ομάδας διαμοιράζονται σε τρεις τουλάχιστον διακριτούς ορισμούς της σοφίας.

Σχετικά με το πρότυπο του σοφού ατόμου, τα μέλη της ομάδας αυτής, σχεδόν στο σύνολό τους, αρνούνται να υποδείξουν ένα άτομο ως σοφό (ΠΤΥ = 17.9). Αρνούνται, επίσης, να προσδιορίσουν οποιαδήποτε κριτήρια

Πίνακας 4. Διασάφηση των 5 κατηγοριών των συμμετεχόντων με 8 κατηγορίες ηλικίας

Κατηγορίες συμμετεχόντων	Κατηγορίες ηλικίας								Σύνολο ατόμων
	Γεροντική (65-83 χρόνια)	Μέση (40-64 χρόνια)	Νεώτερα (25-39 χρόνια)	Φοιτητική (19-24 χρόνια)	Μεθιμακή Γ' Λυκείου (~18 χρόνια)	Μεθιμακή Α' Λυκείου (~16 χρόνια)	Μεθιμακή Γ' Γυμνασίου (~15 χρόνια)	Μεθιμακή Α' Γυμνασίου (~13 χρόνια)	
Κατηγορία 1 (όσοι ταυτίζον τη σοφία με την έμπειρη γνώση)	40 13.7% 61.5% -1.7	33 11.3% 66.0% -0.7	41 14.0% 82.0% 1.9*	35 11.9% 67.3% -0.5	40 13.7% 80.0% 1.6*	32 10.9% 64.0% -1.0	28 9.6% 56.0% -2.4	44 15.0% 88.0% 2.9*	293 70.3%
Κατηγορία 2 (όσοι ταυτίζουν τη σοφία με την ηθική χρήση του νου)	3 13.6% 4.6% -0.3	2 9.1% 4.0% -0.4	2 9.1% 4.0% -0.4	4 18.2% 7.7% 0.8	1 4.5% 2.0% -1.1	6 27.3% 12.0% 2.3*	3 13.6% 6.0% 0.2	1 4.5% 2.0% -1.1	22 5.3%
Κατηγορία 3 (όσοι ταυτίζουν τη σοφία με έξιδηλο ατομικό γνώση)	17 65.4% 26.2% 7.2*	4 15.4% 8.0% 0.6	1 3.8% 2.0% -1.3	2 7.7% 3.8% -0.8	0 0.0% 0.0% -1.9	2 7.7% 4.0% -0.7	0 0.0% 0.0% -1.9	0 0.0% 0.0% -1.9	26 6.2%
Κατηγορία 4 (όσοι έχουν στοιχειώδη ή ανύπαρκτη θεωρία για τη σοφία)	1 5.6% 1.5% -1.2	1 5.6% 2.0% -0.9	2 11.1% 4.0% -0.1	5 27.8% 9.6% 2.0*	4 22.2% 8.0% 1.4	1 5.6% 2.0% -0.9	4 22.2% 8.0% 1.4	0 0.0% 0.0% -1.6	18 4.3%
Κατηγορία 5 (όσοι βρισκονται στην απαρχή της ανάπτυξης θεωριών για τη σοφία)	4 6.9% 6.2% -2.0	10 17.2% 20.0% 1.3	4 6.9% 8.0% -1.3	6 10.3% 11.5% -0.5	5 8.6% 10.0% -0.9	9 15.5% 18.0% 0.9	15 25.9% 30.0% 3.5*	5 8.6% 10.0% -0.9	58 13.9%
Σύνολο ατόμων	65 15.6%	50 12.0%	50 12.0%	52 12.5%	50 12.0%	50 12.0%	50 12.0%	50 12.0%	417 100.0%

Σημείωση: 1. Σε κάθε φραντίο εμφανίζονται κατά σειρά η εμπειρική συχνότητα, η σχετική συχνότητα ως προς την κατηγορία των συμμετεχόντων, η σχετική συχνότητα ως προς την κατηγορία ορισμού της σοφίας και η τιμή του δείκτη των Προσαρμοσμένων Τυποποιημένων Υπολοίπων (ΠΠΥ). 2. Ο αστερίσκος * υποδηλώνει ότι οι τιμές των ΠΠΥ μεγαλύτερες του 1.64 θεωρούνται στατιστικά σημαντικές.

σοφίας (ΠΤΥ = 13.5) καθώς και την ηλικία από την οποία είναι πιθανό να ξεκινά η ανάπτυξη της (ΠΤΥ = 13.5). Στο ίδιο πλαίσιο, η εκδοχή για το Σωκράτη, η οποία αντιπροσωπεύεται σημαντικά στις απαντήσεις αυτής της μερίδας των συμμετεχόντων, είναι ότι δεν ταιριάζει με κανένα από τα προτεινόμενα πρότυπα (ΠΤΥ = 3.4). Παρόμοια είναι και η άποψη για το Βολταίρο (ΠΤΥ = 1.6) και το Σολομώντα (ΠΤΥ = 5.1). Για τα υπόλοιπα τρία πρόσωπα, παρόλο που δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές συνδέσεις, οι απόψεις της ομάδας αυτής συγκλίνουν στην ταύτισή τους με το πρότυπο του έξυπνου ατόμου. Κάτι τέτοιο προκύπτει από τις εμπειρικές συχνότητες στις διασταυρώσεις της τέταρτης κατηγορίας των συμμετεχόντων με την κατηγορία “έξυπνο άτομο” τόσο για τον Οδυσσέα ($n = 17$), όσο και για τον Ωνάση ($n = 12$) και τον Οπενχάιμερ ($n = 9$).

Απαρχή συγκροτημένων θεωριών για τη σοφία. Ένα δεύτερο είδος μη επαρκώς δομημένων θεωριών για τη σοφία το οποίο είναι πιθανό να συναντήσει κανείς στην ελληνική κοινωνία, αποκαλύπτεται από τη συστάδα Γ και υιοθετείται από το αξιοσημείωτο ποσοστό ατόμων (13.9%), που συνιστούν την πέμπτη κατηγορία συμμετεχόντων. Ειδικότερα, από τους Πίνακες 4 και 5 γίνεται αντίστοιχα φανερό ότι αυτές οι απόψεις επικρατούν σε άτομα με μέσο μορφωτικό επίπεδο, τα περισσότερα από τα οποία είναι έφηβοι 15 έως 16 χρονών. Αναλυτικά, οι απόψεις αυτές διαμορφώνονται ως εξής: Από τις εμπειρικές συχνότητες στις διασταυρώσεις της πέμπτης ομάδας με τις κατηγορίες ορισμού της σοφίας (βλ. Πίνακα 3) διαφαίνεται ότι η σοφία ταυτίζεται κυρίως με τη βαθιά γνώση. Ωστόσο, ο ορισμός που αντιπροσωπεύεται σημαντικά στα πλαίσια της θεώρησης αυτής είναι αυτός που εστιάζεται στη σύλληψη της σοφίας ως έμφυτου χαρίσματος ή θείου δώρου (βλ. Πίνακα 3).

Σοφά άτομα κρίνονται όχι μόνον οι φιλόσοφοι ($n = 25$) αλλά και οι κοινοί άνθρωποι (ΠΤΥ = 3.0). Επιπλέον, όπως φαίνεται από τις εμπειρικές συχνότητες στις διασταυρώσεις της πέμπτης κατηγορίας συμμετεχόντων με τις κατηγορίες των κριτηρίων επιλογής σοφών ατόμων, εκτός από την αναγνώριση της βαθιάς γνώσης ($n = 21$), γίνεται επίκληση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών του υποδεικνυόμενου ως σοφού ατόμου ($n = 15$) καθώς και αναφορά στη συνύπαρξη ήθους και γνώσης στο άτομο αυτό ($n = 10$). Επίσης, σε σχέση με την ηλικία από την οποία ξεκινά η ανάπτυξη της σοφίας, οι απόψεις της παρούσας ομάδας διαχέονται σε πληθώρα διαφορετικών κατηγοριών. Ωστόσο, η θέση που αντιπροσωπεύεται στατιστικώς σημαντικά είναι αυτή που προσβέυει ότι η σοφία είναι έμφυτη (ΠΤΥ = 3.6).

Ως προς την εφαρμογή των παραπάνω απόψεων για τη σοφία σε συγκεκριμένα πρόσωπα, αλλά κι ως προς τη διαφοροποίησή τους από τις θεωρίες

Πίνακας 5. Διασπαύρωση των 5 κατηγοριών των συμμετεχόντων με 3 κατηγορίες μορφωτικού επιπέδου

Κατηγορίες συμμετεχόντων	Κατηγορίες μορφωτικού επιπέδου			Σύνολο ατόμων
	Χαμηλό (0-6 χρόνια εκπαίδευσης)	Μέσο (7-12 χρόνια εκπαίδευσης)	Υψηλό (13 χρόνια εκπαίδευσης και πάνω)	
Κατηγορία 1 (όσοι ταυτίζουν τη σοφία με την έμπειρη γνώση)	36 12.3% 61.0% -1.7	163 55.6% 71.2% 0.5	94 32.1% 72.9% 0.8	293 70.3%
Κατηγορία 2 (όσοι ταυτίζουν τη σοφία με την ηθική χρήση του νου)	3 13.6% 5.1% -0.1	12 54.5% 5.2% 0.0	7 31.8% 5.4% 0.1	22 5.3%
Κατηγορία 3 (όσοι ταυτίζουν τη σοφία με έκδηλο ατομικό γνώρισμα)	15 57.7% 25.4% 6.6*	5 19.2% 2.2% -3.8	6 23.1% 4.7% -0.9	26 6.2%
Κατηγορία 4 (όσοι έχουν στοιχειώδη ή ανύπαρκτη θεωρία για τη σοφία)-1.1	1 5.6% 1.7% 0.1	10 55.6% 4.4% 0.7	7 38.9% 5.4%	18 4.3%
Κατηγορία 5 (όσοι βρίσκονται στην απαρχή της ανάπτυξης θεωριών για τη σοφία)	4 6.9% 6.8% -1.7	39 67.2% 17.0% 2.0*	15 25.9% 11.6% -0.9	58 13.9%
Σύνολο ατόμων	59 14.1%	229 54.9%	129 30.9%	417 100.0%

Σημείωση: 1. Σε κάθε φαντίο εμφανίζονται κατά σειρά η εμπειρική συχνότητα, η σχετική συχνότητα ως προς την κατηγορία των συμμετεχόντων, η σχετική συχνότητα ως προς την κατηγορία ορισμού της σοφίας και η τιμή του δείκτη των Προσαρμοσμένων Τυποποιημένων Υπολοίπων (ΠΤΥ). 2. Ο αστερίσκος * υποδηλώνει ότι οι τιμές των ΠΤΥ μεγαλύτερες του 1.64 θεωρούνται στατιστικά σημαντικές.

που ενδέχεται να υπάρχουν για τα πρότυπα του εξυπνου, του δημιουργικού ατόμου και του ανθρωπιστή, προέκυψαν τα ακόλουθα: Το είδος της απάντησης που συνδέεται στατιστικά σημαντικά με την πέμπτη κατηγορία συμμετεχόντων, για όλα τα πρόσωπα, είναι η άρνηση της απάντησης (Για το Σω-

κράτη: ΠΤΥ = 7.2. Για το Σολομώντα: ΠΤΥ = 3.6. Για τον Οδυσσέα: ΠΤΥ = 11.7. Για τον Ωνάση: ΠΤΥ = 2.4. Για τον Οπενχάιμερ: ΠΤΥ = 4.3. Για το Βολταίρο: ΠΤΥ = 4.3).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Βάσει των ευρημάτων της έρευνας αυτής επιτυγχάνεται μια πρώτη περιγραφική προσέγγιση όσον αφορά τη σταθερότητα, τη διαφοροποίηση και την εξέλιξη της δομής των άδηλων θεωριών του κοινού νου για τη σοφία, στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας. Κι ενώ η δομή των θεωριών αυτών μας ήταν σχεδόν άγνωστη εκ των προτέρων, φαίνεται πως τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν από αυτή τη διερευνητική προσπάθεια, τείνουν, γενικά, να επαληθεύσουν τις προσδοκίες μας. Πράγματι, ο διαφοροποιημένος τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει τη σοφία η καθεμία από τις τρεις σαφώς δομημένες άδηλες θεωρίες που αναδείχθηκαν, φαίνεται να επιβεβαιώνει την προσδοκία της επικράτησης αρκετών, διαφορετικών μεταξύ τους, ‘καθημερινών’ απόψεων για τη σοφία, στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας. Επιπροσθέτως, η συστηματική αναφορά των θεωριών αυτών στη γνώση ως απαραίτητο γνώρισμα της σοφίας, επικυρώνει, σε μεγάλο βαθμό, την αντίστοιχη προσδοκία. Ωστόσο, γίνεται επίσης φανερό ότι ενδέχεται να υπάρχουν κι απόψεις; όπως η θεώρηση της σοφίας ως ατομικού χαρακτηριστικού ή ιδιότητας, οι οποίες απομακρύνονται από τη σύλληψή της ως κατ’ εξοχήν γνωστικής διάστασης.

Αναλυτικά, ως μια από τις επικρατέστερες θεωρίες του κοινού νου για τη σοφία φαίνεται να αναδεικνύεται αυτή που εστιάζεται στην ταύτιση της σοφίας με την *έμπειρη γνώση για τη ζωή*. Από την κατηγοριοποίηση των απαντήσεων των συμμετεχόντων στο ερώτημα για τον ορισμό της σοφίας, η οποία προηγήθηκε της παρούσας επεξεργασίας των δεδομένων (βλ. Μωραΐτου, 2002), διαφάνηκε το εξής: Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες των οποίων οι απαντήσεις για τον ορισμό της σοφίας εντάχθηκαν στην κατηγορία “έμπειρη γνώση για τη ζωή”, ως τέτοιου είδους γνώση νοείται η γνώση που αποκομίζει κανείς από τις κάθε είδους εμπειρίες του, με την προϋπόθεση ότι διαθέτει ένα ισχυρό γνωστικό υπόβαθρο για να τις επεξεργαστεί, υιοθετεί μία ‘ανοιχτή’ στάση ζωής προς αυτές, και έχει την ηλικία (μέση) που απαιτεί η σώρευση επαρκούς για την ανάπτυξη της σοφίας αριθμού και είδους εμπειριών. Ως προς τη σχέση της έμπειρης γνώσης του σοφού ατόμου με την πραγματική ζωή, από τις αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις του Σωκράτη και του Σολομώντα προκύπτει ότι: Η έμπειρη γνώση εφαρμόζεται

στη διαχείριση θεμελιωδών ζητημάτων της ζωής, τέτοιων όπως τα οντολογικά, υπαρξιακά ζητήματα αλλά και τα ποικίλα θέματα με τα οποία συνδέεται η άσκηση των τριών μορφών εξουσίας. Αξίζει, στο σημείο αυτό, να επισημανθεί ότι οι παραπάνω απόψεις για το είδος των σχετικών με τη σοφία προβλημάτων συμφωνούν με πληθώρα ιστορικών και ψυχολογικών προσεγγίσεων της έννοιας (βλ. Μωραΐτου, 2002. Sternberg, 1990a). Σε σχέση με τα υπόλοιπα γνωστικά ή ηθικά πρότυπα, διαφαίνεται η ξεκάθαρη διαφοροποίησή τους από τη σοφία. Ειδικότερα, η ομοιότητα ενός προσώπου με το πρότυπο του ανθρωπιστή κρίνεται με βάση την ολοκληρωτική προσωπική του εμπλοκή σε αλτρουιστική δράση. Ενώ, η ομοιότητα ενός προσώπου με τα πρότυπα του έξυπνου και του δημιουργικού ατόμου, εστιάζεται στη χρήση ικανοτήτων της ρέουσας νοημοσύνης προκειμένου να επιτευχθεί κάτι το οποίο δεν είναι απαραίτητως καλό για όλους.

Η θεώρηση αυτή, στο σύνολό της, παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με την έκδηλη ψυχολογική θεωρία για τη σοφία ως 'μεταερευνητική δεξιότητα' (δηλαδή, ταχεία και λιτή στρατηγική οργάνωσης, επιλογής, κι ενεργοποίησης ποικίλων σωμάτων γνώσης για τη ζωή και των ανάλογών τους ειδικών ευρευτικών μεθόδων). Αυτή η μεταερευνητική δεξιότητα καθοδηγεί τη ζωή στρέφοντας τις αναπτυξιακές διεργασίες της επιλογής, της βελτιστοποίησης και της αντιστάθμισης προς την εξυπηρέτηση του συλλογικού καλού (Baltes & Freund, 2002a, b). Επίσης, συγκλίνει με την ψυχολογική θεωρία για τη σοφία ως χρήση ενός είδους σιωπηρής γνώσης — η οποία αποκτιέται συνήθως με την εμπειρία και τροποποιείται από τις αξίες — για την επίτευξη του μέγιστου δυνατού καλού για όλους (Sternberg, 1998). Έτσι, λοιπόν, φαίνεται πως η ταύτιση της σοφίας με την έμπειρη γνώση για τη ζωή είναι μια άποψη με γενικότερα αποδεκτή ισχύ, πέραν των άδηλων θεωριών των ανθρώπων και πέραν των ορίων της ελληνικής κοινωνίας. Συνάμα, είναι πιθανό να αποτελεί μια από τις κυρίαρχες άδηλες θεωρίες για τη σοφία στην ελληνική κοινωνία, λόγω του σημαντικού ρόλου που ενδεχομένως είχε η έμπειρη γνώση για τη ζωή σε ένα πλαίσιο εξαιρετικά δύσκολων ιστορικο-κοινωνικών συνθηκών, όπως αυτό της νεότερης Ελλάδας.

Όσον αφορά τη δεύτερη εκδοχή για τη σοφία, από τα ευρήματα υποδεικνύεται ότι μία μικρή μερίδα ατόμων τείνει να υποστηρίζει την άποψη πως η σοφία είναι η *ηθική-πρακτική χρήση του νου*. Ως τέτοια, διαφοροποιείται από τα πρότυπα της εξυπνάδας και της δημιουργικότητας ακριβώς ως προς το γεγονός ότι η ίδια προϋποθέτει το ήθος κι αποσκοπεί αναγκαστικά στο γενικό καλό. Σε σύγκριση με τον ανθρωπισμό, φαίνεται πως η σοφία αντανακλάται στην αποστασιοποιημένη διαχείριση σοβαρών προβλημάτων προς

όφελος του συνόλου. Αντίθετα, ο ανθρωπισμός είναι μία γενικότερη αλτρουιστική συμπεριφορά, η οποία προϋποθέτει την ολοκληρωτική συμμετοχή του ατόμου σ' αυτήν μέχρι αυτοθυσίας. Γενικότερα, η θεώρηση αυτή έρχεται σε συμφωνία κυρίως με τις φιλοσοφικές απόψεις που προσβεύουν την ύπαρξη καθολικών ηθικών αρχών και, ιδιαίτερα, με τις απόψεις του Kant (βλ. Μωραΐτου, 2002. Sternberg, 1990a). Επίσης, ως προς τον αποστασιοποιημένο τρόπο με τον οποίο εφαρμόζεται η σοφία στη ζωή, οι παρούσες απόψεις συμφωνούν με πληθώρα παρόμοιων θεωρητικών αναφορών αλλά και με ερευνητικά δεδομένα στα πλαίσια της ψυχολογίας (βλ. Μωραΐτου, 2002).

Συμπερασματικά, φαίνεται πως η σύλληψη της σοφίας ως πρακτικής ηθικής συνιστά μια πιο πραγματιστική αντίληψη για τη σοφία σε σχέση με την άδηλη θεώρησή της ως έμπειρης γνώσης. Παρ' όλα αυτά, βάσει των ευρημάτων, οι δύο θεωρίες παρουσιάζουν σαφώς σημεία σύγκλισης τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς την κοινωνική ταυτότητα των ατόμων που τις υιοθετούν. Επειδή, όμως, την εκδοχή για τη σοφία ως ηθική-πρακτική χρήση του νου βρέθηκε να την ένστερνίζονται κυρίως άρρενες, θα μπορούσε να υποστηριχθεί το εξής: Αυτή η πραγματιστική προσέγγιση της σοφίας είναι πιθανό να αντανακλά έναν 'ανδρικό' τρόπο σκέψης, από την άποψη ότι ίσως είναι πιο συμβατή με την αυστηρή ορθολογικότητα απ' ό,τι η προσέγγιση της σοφίας ως έμπειρης γνώσης (βλ. Labouvie-Vief, 1990).

Από την παρουσίαση των ευρημάτων για την τρίτη καλά δομημένη άδηλη θεωρία για τη σοφία, καταλήγει κανείς στα ακόλουθα. Είναι πιθανό να υπάρχουν άτομα — ως επί το πλείστον ηλικιωμένα και με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο — τα οποία διαμορφώνουν τις απόψεις τους για τα διάφορα πρότυπα ανθρώπων με βάση την αναφορά σε ένα ευρύ φάσμα έκδηλων χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων. Κάτι τέτοιο φανερώνει ότι τα κριτήρια που χρησιμοποιούν τα άτομα αυτά είναι ενδεχομένως πιο διευρυμένα αλλά, συνάμα, και πιο επιφανειακά απ' αυτά που περιλαμβάνονται συνήθως στις επαρκώς δομημένες, επιστημονικές και μη, θεωρίες για τη σοφία αλλά και για τις παρεμφερείς της γνωστικά έννοιες. Σε παρόμοια συμπεράσματα, άλλωστε, κατέληξαν και οι Κιοσέογλου et al. (1997) με βάση αντίστοιχα ευρήματα για την εικόνα των μη ειδικών για τη νοημοσύνη.

Ωστόσο, αυτό στο οποίο αξίζει κανείς, τελικά, να επικεντρώσει την προσοχή του, αναφορικά με αυτή τη θεώρηση της σοφίας, είναι η κοινωνική ταυτότητα που υποδηλώνεται από τα δεδομένα μας ότι ίσως έχουν τα άτομα τα οποία υιοθετούν τέτοιου είδους θεωρίες. Ειδικότερα, φαίνεται πως τα άτομα με περιορισμένες μορφωτικές ευκαιρίες — όπως η μεγάλη πλειοψηφία των υπερηλίκων στη σύγχρονη Ελλάδα — ίσως δεν αποκτούν ποτέ τη

δυνατότητα να προχωρήσουν σε βαθύτερες ερμηνείες της συμπεριφοράς ενός ατόμου. Γι' αυτό το λόγο, καταφεύγουν στην επίκληση των έκδηλων, επιφανειακών γνωρισμάτων του, προκειμένου να δικαιολογήσουν την απόδοση σοφίας, εξυπνάδας ή άλλης σύνθετης ψυχολογικής διάστασης σε ένα συγκεκριμένο άτομο.

Από την άλλη, είναι δυνατό να μην υπάρχει συγκροτημένη άδηλη θεωρία για τη σοφία. Από τα ευρήματα της παρούσας εργασίας υποδεικνύεται ότι είναι πιθανό μία μερίδα της ελληνικής κοινωνίας να έχει *στοιχειώδη* ή ακόμα και *ανύπαρκτη* θεωρία για την έννοια “σοφία”. Ειδικότερα, όσον αφορά τα άτομα της μεταεφηβικής και πρώιμης νεανικής ηλικίας με μέσο ή υψηλό μορφωτικό επίπεδο, κάτι τέτοιο ενδέχεται να αντανακλά το εξής: Μία σκόπιμη στάση αμφισβήτησης κυρίως απέναντι στο πρότυπο του σοφού ατόμου και στη δυνατότητα να ταυτίζεται κάποιο υπαρκτό πρόσωπο επαρκώς — με βάση τα δικά τους, απόλυτα κριτήρια — με το πρότυπο αυτό (βλ. και Herbert, 1999).

Αντίθετα, όσον αφορά τους μικρότερους εφήβους, η έλλειψη δομημένης θεωρίας για τη σοφία είναι πιθανό να συνδέεται με ένα *πρώιμο αναπτυξιακό στάδιο*, κατά το οποίο ο εφηβος αρχίζει να διαμορφώνει μία γενική αντίληψη για αυτήν. Σχετικά με τις συναφείς προς τη σοφία έννοιες, προκύπτει ότι τα άτομα της ομάδας αυτής έχουν, επίσης, στοιχειώδες ή ανύπαρκτο επίπεδο άδηλης θεωρίας και για το πρότυπο του δημιουργικού ατόμου. Κάτι τέτοιο φαίνεται από το γεγονός ότι δεν αναφέρονται σχεδόν καθόλου στο πρότυπο αυτό. Σε πλήρη αντίθεση, αναφέρονται εκτεταμένα στην κατηγορία “έξυπνο άτομο”, αφού σε εκείνην κατέταξαν τρία πρόσωπα. Η διαπίστωση αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί εύλογη, αν σκεφτεί κανείς ότι τα εκπαιδευτικά συστήματα αλλά και ολόκληρες οι δυτικές κοινωνίες στοχεύουν κατά κύριο λόγο στην ανάπτυξη της νοημοσύνης και επιβραβεύουν τα ευφυή άτομα. Ως επακόλουθο, λοιπόν, η δόμηση άδηλων θεωριών για τη νοημοσύνη θεωρείται από το άτομο, αλλά και πραγματικά καθίσταται, επιτακτική (Κιοσέογλου et al., 1997. Sternberg, 1998, 2002).

Αξιοσημείωτος αριθμός ατόμων, κυρίως εφήβων 15 έως 16 ετών, βάσει των δεδομένων μας, ενδέχεται να παρουσιάζει ποικιλία απόψεων για τις βασικές διαστάσεις των εννοιών “σοφία” και “σοφό άτομο”, και ταυτοχρόνως αδυναμία ως προς την εφαρμογή των γενικών απόψεών του για κάθε έννοια σε ειδικές πραγματικές περιπτώσεις. Όλα αυτά είναι πιθανό να αποκαλύπτουν ότι, αναπτυξιακά, τα άτομα της κατηγορίας αυτής βρίσκονται στην *πορεία* της δόμησης των άδηλων θεωριών τους για τα ανθρώπινα πρότυπα. Κι ακριβώς επειδή δεν έχουν ακόμη ολοκληρωμένες και διακριτές απόψεις για το καθένα απ' αυτά, δε διαθέτουν σαφή κριτήρια ώστε να

μπορούν να προχωρήσουν σε μία ξεκάθαρη διαφοροποίησή τους. Στην παραπάνω ερμηνεία συνηγορεί και το εύρημα της συχνής επίκλησης του 'έμφυτου χαρίσματος' καθώς κι ενός πλήθους χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων, προκειμένου να οριστεί το πρότυπο της σοφίας.

Συμπερασματικά, από το σύνολο των ευρημάτων μας μοιάζει να επιβεβαιώνεται η προσδοκία της διαφοροποίησης των προτύπων για τη σοφία που υιοθετούν τα άτομα νεαρής ηλικίας και οι ενήλικες. Πράγματι, φαίνεται πως τα νεαρά άτομα περνούν από μία στοιχειώδη αντίληψη για τη σοφία στη διαμόρφωση μιας πολύ γενικής ιδέας γι' αυτήν. Στη μεταεφηβική ηλικία, είναι πιθανό να εκφράζουν αμφισβήτηση για την ύπαρξη σοφών ατόμων. Αντιθέτως, ως ενήλικες, δομούν μια ολοκληρωμένη εικόνα για τη σοφία, αποδίδοντάς της σαφείς γνωστικές και κοινωνικές διαστάσεις. Έτσι, καθίστανται ικανοί και να την αναγνωρίζουν και να τη διαφοροποιούν από παρεμφερή της πρότυπα. Ωστόσο, φαίνεται πως στη γεροντική ηλικία, και κυρίως άτομα χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, τείνει ξανά να ισχυροποιηθεί το εφηβικό πρότυπο, από την άποψη της συστηματικής αναφοράς σε 'έξωτερικά', εμφανή χαρακτηριστικά και ιδιότητες προκειμένου να οριστεί η σοφία.

Όλα αυτά, όμως, σε βαθύτερο επίπεδο, ενδέχεται να αντανακλούν όχι τόσο επιδράσεις της ηλικίας όσο επιδράσεις του μορφωτικού και κοινωνικομορφωτικού επιπέδου, κι άρα, λειτουργούν επιβεβαιωτικά για την αντίστοιχη εμπειρική μας προσδοκία. Ειδικότερα, αν πάρει κανείς υπόψη του τον ερευνητικό περιορισμό ότι δεν αντιπροσωπεύονται και τα 3 μορφωτικά επίπεδα σε κάθε ομάδα ηλικίας του δείγματος (βλ. Πίνακα 1), σε συνδυασμό με το εύρημα ότι η ευρύτερη άδηλη θεωρία που αναδείχθηκε στα πλαίσια της παρούσας διερεύνησης για τη σοφία, υποστηρίχθηκε από συμμετέχοντες όλων των ηλικιών (βλ. Πίνακα 5) αλλά κυρίως με μέσο και υψηλό μορφωτικό (βλ. Πίνακα 3) ή κοινωνικομορφωτικό (βλ. Πίνακα 1: Μαθητές Α΄ Γυμνασίου) επίπεδο, θα μπορούσε να συμπεράνει τα εξής: Όσον αφορά τα άτομα με υψηλό μορφωτικό ή κοινωνικομορφωτικό επίπεδο, είναι πιθανό ότι η εκτεταμένη εκπαιδευτική εμπειρία ή και το εμπλουτισμένο από την άποψη της παροχής γνώσης αλλά και της δημιουργίας προτύπων οικογενειακό περιβάλλον, προσφέρουν περισσότερες ευκαιρίες για δόμηση της θεωρίας για τη σοφία. Μάλιστα, η θεωρία αυτή φαίνεται να διαμορφώνεται σε πολύ μικρότερη ηλικία (ακόμη και από την πρώτη εφηβική ηλικία) συγκριτικά με ό,τι συμβαίνει με τα άτομα με χαμηλό μορφωτικό ή κοινωνικομορφωτικό επίπεδο. Επιπλέον, οι έφηβοι αυτοί — σε σχέση με το είδος των θεωριών που διαθέτουν — τείνουν να επιδεικνύουν συνεπή αναφορά σε δομές της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς του ατόμου. Αντίθετα, τα άτομα

με χαμηλό μορφωτικό ή κοινωνικομορφωτικό επίπεδο εμφανίζουν πιο αργή πορεία δόμησης των απόψεών τους για τη σοφία. Ενώ, σχετικά με το είδος των άδηλων θεωριών που διαμορφώνουν από την εφηβική μέχρι και τη γερωντική ηλικία, φαίνεται ότι χρησιμοποιούν συστηματικά την αναφορά σε ποικίλα 'έξωτερικά' γνωρίσματα του ατόμου.

Πάντως, πέραν των επιδράσεων από παράγοντες ατομικών διαφορών, από τα δεδομένα μας υποδηλώνεται ότι τα άτομα που έχουν μια επαρκώς δομημένη θεωρία για τη σοφία τείνουν να συγκλίνουν ως προς τα πρόσωπα στα οποία αναγνωρίζουν σοφή συμπεριφορά. Κάτι τέτοιο ίσως να αποτελεί ένδειξη ότι τουλάχιστον μέσα στα πλαίσια μιας δεδομένης κοινωνίας θα πρέπει να υπάρχουν κάποιες καθοριστικές παράμετροι σοφίας, οι οποίες – έστω και άδηλα ή 'δαισθητικά' – τυχαίνουν καθολικής αναγνώρισης. Κι αυτό ενδέχεται, τελικά, να σημαίνει ότι, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει με άλλα πρότυπα όπως αυτό της ευφυΐας (Μωραΐτου, 2002. Ratty & Snellman, 1995), το πρότυπο της σοφίας ίσως να έχει ευρεία κοινωνική ισχύ.

Τέλος, όσον αφορά τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην παρούσα εργασία, συμπεραίνει κανείς ότι η συνδυασμένη χρήση της παραγοντικής ανάλυσης αντιστοιχιών και της ιεραρχικής ανάλυσης συστάδων στην επεξεργασία των δεδομένων αποδείχθηκε αποτελεσματική. Κι αυτό, διότι κατάφερε, κατ' αρχήν, να μας δώσει μια πρώτη συστηματική καταγραφή των διακριτών 'καθημερινών' απόψεων για τη σοφία. Κατά δεύτερο λόγο, με την ταυτόχρονη επεξεργασία όλων των μεταβλητών (και όχι το πολύ τη μελέτη των μεταβλητών ανά δύο, όπως κάνουν οι συνηθισμένες περιγραφικές μέθοδοι), καθεμία από τις διακριτές απόψεις που αναδείχθηκαν αντανακλά μια ολοκληρωμένη θεωρία για τη σοφία. Τέλος, ένα τρίτο πλεονέκτημα της συνδυασμένης χρήσης των μεθόδων αυτών έγκειται στην αποκάλυψη και στην περιγραφή μιας δυναμικής εικόνας των άδηλων θεωριών για τη σοφία. Συγκεκριμένα, διαφάνηκε το αναπτυξιακό πρότυπο ως προς τις θεωρίες αυτές αλλά και η διαμόρφωσή τους υπό την επίδραση παραγόντων ατομικών διαφορών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aspinwall, L. G., & Staudinger, U. M. (Eds.). (2002a). *A psychology of human strengths: Fundamental questions and future directions for a positive psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Aspinwall, L. G., & Staudinger, U. M. (2002b). A psychology of human strengths: Some central issues of an emerging field. In L. G. Aspinwall & U. M. Staudinger (Eds.), *A psychology of human strengths: Fundamental questions and future directions for a positive psychology* (pp. 9-22). Washington, DC: American Psychological Association.

- Baltes, P., & Freund, A. (2002a). The intermarriage of wisdom and SOC: Two meta-heuristics guiding the conduct of life. In C. L. Keyes & J. Haidt (Eds.), *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived* (pp. 249-273). Washington, DC: American Psychological Association.
- Baltes, P., & Freund, A. (2002b). Human strength as the orchestration of wisdom and SOC. In L. G. Aspinwall & U. M. Staudinger (Eds.), *A psychology of human strengths: Fundamental questions and future directions for a positive psychology* (pp. 23-35). Washington, DC: American Psychological Association.
- Baltes, P., & Staudinger, U. M. (1996). Interactive minds in a life-span perspective: Prologue. In P. Baltes & U. M. Staudinger (Eds.), *Interactive minds: Life-span perspectives on the social foundation of cognition* (pp. 1-32). New York: Cambridge University Press.
- Baltes, P., & Staudinger, U. M. (2000). Wisdom: A metaheuristic to orchestrate mind and virtue toward excellence. *American Psychologist*, 55, 122-136.
- Benzecri, J. P. (1992). *Correspondence analysis handbook*. Paris: Dunod.
- Blashfield, R. (1976). Mixture model tests of Cluster Analysis: Accuracy of four agglomerative hierarchical methods. *Psychological Bulletin*, 83, 377-388.
- Borg, I., & Groenen, P. (1997). *Modern multidimensional scaling: Theory and application*. New York: Springer.
- Chandler, M. J., & Holliday, S. (1990). Wisdom in a postapocalyptic age. In R. J. Sternberg (Ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development* (pp. 121-141). New York: Cambridge University Press.
- Eisenberg, N., & Ota Wang, V. (2002). Toward a positive psychology: Social developmental and cultural contributions. In L. G. Aspinwall & U. M. Staudinger (Eds.), *A psychology of human strengths: Fundamental questions and future directions for a positive psychology* (pp. 117-129). Washington, DC: American Psychological Association.
- Γωνίδα, Ε., & Κιοσέογλου, Γ. (1998). Οι αντιλήψεις των παιδιών προσχολικής ηλικίας για τον εαυτό τους. *Ψυχολογία: Το Περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας*, 5(3), 224-242.
- Hair, J. F., Anderson, R. E., Tatham, R. L., & Black, W. C. (1998). *Multivariate data analysis* (5th ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Herbert, M. (1999). *Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας* (Α. Καλαντζή- Αζίζι, Επιμ. Εκδ. & Επιμ. Μετάφ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κατερέλος, Γ. Δ. (Επιμ. Εκδ.). (1996). *Δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Keyes, C. L., & Haidt, J. (Eds.). (2002). *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Κιοσέογλου, Γ. (1992). Πολυδιάστατη ανάλυση κατηγορικών δεδομένων μέσω της παραγοντικής ανάλυσης των αντιστοιχιών στην ψυχολογική έρευνα. *Ψυχολογία: Το Περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας*, 1(2), 27-51.
- Κιοσέογλου, Γ., Καζή, Σ., & Ευκλείδη, Α. (1997). Η εικόνα των μη ειδικών για τη νοημοσύνη των παιδιών και των ενηλίκων: Εφαρμογή των μεθόδων της ανάλυσης αντιστοιχιών και της ιεραρχικής ανάλυσης συστάδων. Στο Δ. Μαρκουλής & Ε. Γωνίδα-Μπαμνίου (Επιμ. Εκδ.), *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης* (Τόμ. 2, σ. 135-168). Θεσσαλονίκη: Art of Text.
- Κουτιούμπα, Μ. (2000). *Η κατανόηση εννοιών και φαινομένων των ηλεκτρονικών κινημάτων: Γνωστικές και αναπτυξιακές διαστάσεις*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

- Labouvie-Vief, G. (1990). Wisdom as integrated thought. In R. J. Sternberg (Ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development* (pp. 52-83). New York: Cambridge University Press.
- Lopez, S. J., & Snyder, C. R. (Eds.). (2003). *Positive psychological assessment: A handbook of models and measures*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Μωραΐτου, Δ. (2002). *Η έρευνα της σοφίας ως γνωστικού χαρακτηριστικού των ατόμων και κυρίως των ηλικιωμένων*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Neisser, U. (1979). The concept of intelligence. In R. J. Sternberg & D. Detterman (Eds.), *Human intelligence: Perspectives on its theory and measurement* (pp. 179-189). Norwood, NJ: Ablex.
- Pasupathi, M., Staudinger, U., & Baltes, P. (2001). Seeds of wisdom: Adolescent's knowledge and judgment about difficult life problems. *Developmental Psychology*, 37, 351-361.
- Raty, H., & Snellman, L. (1995). On the social fabric of intelligence. *Papers on Social Representations*, 4(2), 177-185.
- Seligman, M. E. P., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 49, 304-313.
- Semin, G. R., & Gergen, K. J. (1990). Everyday understanding in science and daily life. In G. R. Semin & K. J. Gergen (Eds.), *Everyday understanding: Social and scientific implications* (pp. 1-18). London: Sage.
- Sotirakopoulou, K. P., & Breakwell, G. M. (1992). The use of different methodological approaches in the study of social representations. *Ongoing Production on Social Representations*, 1(1), 29-38.
- Sternberg, R. J. (Ed.). (1990a). *Wisdom: Its nature, origins, and development*. New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. (1990b). Wisdom and its relations to intelligence and creativity. In R. J. Sternberg (Ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development* (pp. 142-159). New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. (1998). A balance theory of wisdom. *Review of General Psychology*, 2, 347-365.
- Sternberg, R. J. (2002). Driven to despair: Why we need to redefine the concept and measurement of intelligence. In L. G. Aspinwall & U. M. Staudinger (Eds.), *A psychology of human strengths: Fundamental questions and future directions for a positive psychology* (pp. 319-329). Washington, DC: American Psychological Association.
- Sternberg, R. J., & Ben-Zeev, T. (2001). *Complex cognition*. New York: Oxford University Press.

IMPLICIT THEORIES OF WISDOM
IN GREEK POPULATION:
A DESCRIPTIVE APPROACH WITH THE USE
OF FACTORIAL CORRESPONDENCE ANALYSIS
AND HIERARCHICAL CLUSTER ANALYSIS

Despina Moraitou, Anastasia Efklides, and Grigoris Kiosseoglou
Aristotle University of Thessaloniki, Greece

Abstract: This paper aimed at presenting the use of two statistical methods for the processing of qualitative data that regarded laymen's implicit theories of wisdom. A sample of 417 participants, aged from 13 to 83 years old, answered 4 open questions on the concepts of 'wisdom' and 'wise person'. The application of the proper combination of the methods of Factorial Correspondence Analysis (FCA) and Hierarchical Cluster Analysis (HCA) to the data of the 4 questions, revealed that the participants adopted three discrete types of well-structured implicit theories of wisdom. Also, two early levels in the developmental pattern of these theories were revealed. The statistical treatment of complex qualitative data with FCA and HCA is a very useful approach in psychological research, because it helps to describe complex psychological phenomena in a comprehensive way and reveals their structure.

Key words: Factorial Correspondence Analysis, Hierarchical Cluster Analysis, Implicit theories of wisdom.

Address: Despina Moraitou, Samakoviu 14, 546 36 Thessaloniki, Greece. Tel.: ++30-2310-201372, Fax: ++30-2310- 201372, E-mail: chara333@hol.gr